

Kazimierz Twardowski

Filozofia Hegla (półrocze letnie 1904/1905)

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/RF.2018.009>

Wykład pierwszy z 16 maja 1905 roku

[s. 129] Poznaliśmy w półroczu zimowym okres życia Hegla od urodzenia w roku 1770 do początku roku 1807, kiedy to wydał, będąc profesorem filozofii w Jenie, *Fenomenologię ducha*, obejmującą całość systemu w zarysie, chociaż projektowaną tylko jako I. część *System der Wissenschaft*. Obejmuje całość w zarysie, albowiem pragnie położyć podwaliny pod tę całość, pragnie uzasadnić stanowisko ducha absolutnego. Nim zapoznamy się z dalszym rozwojem filozoficznych poglądów Hegla i z dalszymi kolejami jego pracy literackiej, należy się w kilku słowach dotknąć jego dalszego życia. Zwłaszcza, że nastąpił w nim zwrot ważny, gdyż odszedł z Jeny. Widzieliśmy, jak dalece Jena była ożywiona naukami filozoficznymi, gdy tam Hegel przybył, chociaż to ożywienie już nie miało długo trwać. Wiemy, że już przed przybyciem Hegla był stamtąd ustąpił Fichte, wiemy, że Schelling tylko do roku 1803 w Jenie pozostał, idąc potem do Würzburga jako profesor tamtejszego przedtem uniwersytetu książęco-biskupiego, a od 1803 roku bawarskiego uniwersytetu. Razem z Schellingiem opuścił Jenę Fryderyk Niethammer, o którym już wspominałem, że był Heglowi pomocny w pertraktacjach z nakładcą w sprawie *Fenomenologii*¹. Ten Niethammer był jednym z najwierniejszych przyjaciół Hegla². Urodzony również w Wirtembergii 1766 [s. 130], został w 1793 roku profesorem teologii i filozofii w Jenie, wydał tu z Fichtem ów „*Philosophisches Journal*”, w którym słynne ar-

tykuły Fichtego, wywołujące spór o ateizm. W 1803 roku z Schellingiem powołany do Würzburga, a gdy w 1805 miasto Würzburg przeszło pod panowanie austriackie, pod którym pozostało do 1815 (Würzburg do 1803 [był] biskupi, w latach 1803–1805 bawarski, w latach 1805–1815 austriacki, a w 1815 znowu bawarski), został Niethammer zamianowany „krajowym radcą dyrekcyjnym” w Bambergu (1805–1807). Dlatego też drukowana *Fenomenologia*³.

Heglowi w Jenie także nie świeciła przyszłość. Wiemy, że dochody profesorskie mu nie wystarczały; starał się o poprawę losu. Zaraz w roku 1805 jeszcze, w tym samym, w którym został prof. nadzw., był pisał do Jana Henryka Vossa, znanego z dziejów literatury niemieckiej, (*Luiza*, przekłady Homera), który żył wówczas w Heidelbergu, a którego Hegel znał z Jeny, gdzie Voss żył 1802–1805 i skąd w 1805 został powołany (jako profesor?) do uniwersytetu heidelberskiego. Hegel przez niego starał się o profesurę w Heidelbergu, lecz mimo najlepszych chęci Vossa nie otrzymał jej⁴. Więc dalsze plany: w roku 1806 był u Niethammera w Bambergu; projektował założenie czasopisma literacko-krytycznego, które by wychodziło w Bawarii, która wówczas [s. 131] w oczach Hegla i wielu innych uchodziła za „państwo inteligencji”. Ale to nie przyszło do skutku⁵. Wyrwał Hegla z Jeny Niethammer⁶. Dowiedziawszy się, że jest do obsadzenia posada redaktora w „Bamberger Zeitung”, zaproponował na nią Hegla, który z radością się zgodził i objął tę posadę 1 marca 1807 roku⁷. Przez rok był jeszcze na tej posadzie równocześnie urlopowanym profesorem jenajskim i pobierał profesorską pensję; zresztą już w listopadzie roku następnego 1808 roku opuścił swe stanowisko redaktorskie, aby przyjąć, znowu dzięki Niethammerowi, posadę inną. Mianowicie Niethammer został w 1807 roku, jeszcze przed przybyciem Hegla do Bambergu, radcą konsystorza ewangelickiego w Monachium, a zarazem radcą szkolnym w bawarskim ministerstwie spraw wewnętrznych. Jako taki postarał się o zamianowanie Hegla dyrektorem, czyli, jak w Niemczech dotąd mówią, rektorem nowo zorganizowanego gimnazjum im. Egidiusza w Norymbergii⁸. W listopadzie 1808 roku Hegel objął ten rektorat. Kogo by dziwiło, że na tę posadę powołano filozofa, ten niechaj wie, że według ówczesnego planu nauk gimnazjalnych, sporządzonego właśnie głównie przez Niethammera, z zasady rektorem gimnazjów miał być zawodowy filozof, a i że w gimnazjum samym nauka filozofii zajmowała bardzo obszerne miejsce⁹, [s. 132] toteż Hegel sam uczył filozofii, a nadto udzielał nauki religii. To, czego uczył, spisywał sobie i stąd jako też z notatek uczniów wydano pośmiertnie podręcznik pt. *Propedeutyka filozoficzna*, w roku 1840¹⁰. Obejmuje ona wykłady w tej formie, w jakiej Hegel je miał w latach 1809–1811. Zarazem jest ona ważnym przyczynkiem do zrozumienia procesu ewolucyjnego myśli filozoficznej Hegla w owym czasie¹¹. Ale nim do tej ewolucji myślowej i do jej wyników przejdziemy, jeszcze kilka faktów biograficznych. Najważniej-

szy z nich, że Hegel się w roku 1811 ożenił. Miał lat 41, jego narzeczoną, Maria, córka barona Tuchera, należącego do słynnego rodu starego norymberskiego, miała lat 20. Małżeństwo to było bardzo szczęśliwe. Troje dzieci. Córka wkrótce po urodzinach zmarła, dwaj synowie: Karol później profesor historii w Erlangen, niedawno zmarł w sędziwym wieku, drugi Emanuel (dla Niethammera, który się nazywał Fryderyk Emanuel), umarł w 1891 jako przewodniczący konsystorza prowincji brandenburskiej. – Wkrótce potem otrzymał godność radcy szkolnego (1813), z czym się łączyło podwyższenie pensji do 1500 złr., gdy tymczasem rektorem dalej pozostał¹². – Na koniec dodaje, że Hegel pozostał w Norymbergii jako rektor gimnazjum przez [s. 133] lat osiem, tj. aż do roku 1816. Dlaczego i dokąd poszedł z Norymbergii, o tym później; teraz bowiem zająć się musimy owocami jego rozwoju filozoficznego i pracy w tych czasach¹³. Wydawał mianowicie Hegel w okresie norymberskim dwa wielkie tomy, obejmujące jego Logikę, pt. *Wissenschaft der Logik*. Tom I wyszedł w roku 1812. Obejmuje I księgę (*Die objektive Logik*), dwie jej części: 1. *Die Lehre von Sein*, 2. *Die Lehre vom Wesen*¹⁴. Drugi tom wyszedł w roku 1816 i obejmuje drugą księgę Logiki, *Die subjektive Logik oder die Lehre vom Begriff*¹⁵. Nie było Heglowi dane ujrzeć drugiego wydania tego dzieła; przygotowując je umarł; przedmowę do tego nowego wydania podpisał na tydzień przed śmiercią¹⁶. Otóż taki właśnie podział *Logiki* występuje też w wykładach gimnazjalnych Hegla 1808–1811. Podział tej encyklopedii bowiem taki: Na trzy lata rozdzielona nauka filozofii. Na pierwszym kursie Nauka o prawie, Nauka o obowiązkach i Nauka religii (*Rechtslehre, Pflichtenlehre oder Moral, Religionslehre*). – Na drugim kursie dwa działy: I. Fenomenologia ducha, obejmująca trzy stopnie: 1. Świadomość w ogóle, 2. Samowiedza, 3. Rozum, – Drugi dział: Logika. Rozpada się na trzy części: 1. *Das Sein*, 2. *Das Wesen*, 3. *Der Begriff*. Więc ten sam plan, jak w dwutomowym dziele [*Logiki*]¹⁷.

Wykład drugi z 18 maja 1905 roku

[s. 134] A w tym podziale jeszcze ważny ten szczegół, że *Fenomenologia ducha* i *Logika* występują jako jedna całość, poniekąd razem związane. Otóż tak był już uczynił Hegel w swych wykładach w Jenie w roku 1806, wykładając fenomenologię i logikę pod wspólnym tytułem *Filozofii spekulatywnej*. *Fenomenologia* wystąpiła w tych wykładach jako wstęp do *Logiki*. Otóż tu bardzo ważną okolicznością [jest] fakt, że jeżeli fenomenologia jest wstępem do *Logiki*, to *Logika* musi opierać się na rezultatach fenomenologii; jej zasadniczy charakter musi być oparty na założeniach, do których doprowadziła fenomenologia. Otóż jakie to wyniki, jakie założenia? To, że ostatecznym szczeblem wiedzy, wiedzą absolutną ten szczebel, gdzie podmiot i przedmiot wiedzy jest identyczny, gdzie usta-

je różnica i przeciwieństwo myślenia i bytu. I stąd płynie zasadniczy charakter *Logiki*: Będąc nauką o myśleniu, jest ona zarazem i tym samym nauką o bycie. *Logika* jest zarazem metafizyką, a metafizyka jest zarazem logiką. Rozumiemy teraz, dlaczego w obecnej formie system Hegla w swej pierwszej części zawiera tylko *Logikę* (w II Filozofię przyrody, w III Filozofię ducha), a dlaczego w tej mierze różni się od pierwszego szkicu systemu, z czasów frankfurckich, [s. 135] gdzie pierwsza część systemu miała napis: *Logika* i *Metafizyka*. Mianowicie tam Hegel jeszcze nie był konsekwentnie przeprowadził tej identyczności bytu i myśli, która już wówczas była zasadniczą myślą jego systemu, skoro już wówczas absolut nazywał duchem. Wówczas bowiem w przedstawieniu systemu ciągle występowały dwa momenty oddzielnie: forma ducha absolutnego, która się wytwarza drogą myśli, a którą zajmuje się logika, oraz treść absolutnego ducha, którą tenże stwarza przez samowiedzę i którą zajmuje się metafizyka ([odwołanie do] Hayma, 293¹⁸). Ale ponieważ tym sposobem właśnie zasadnicze założenie systemu, według którego absolut jest duchem, więc założenie ściśle monistyczne zostało zaćmione, więc nic dziwnego, że przy dalszym rozwoju myśli filozoficznej Hegla, przy lepszym jej urobieniu myśl ta dokładniejszy znalazła wyraz i skutek tego w ogóle różnica między logiką i metafizyką znikła¹⁹. Tak więc Hegel od razu dał logikę od poprzednich zupełnie odmienną, i zarazem zwrócił Niemcom metafizykę, którą był im odebrał Kant. I tak tutaj, w jak wielu innych wywodach swej *Logiki* w świadomej staję sprzeczności z Kantem i przeciw niemu polemizuje. W przedmowie [s. 136], ([odwołanie do] K. Fischera, 434²⁰) do *Logiki* powiada: „Nauka i prosty rozum chłopski wspólnie nad tym pracowały, aby zgubić metafizykę; tym sposobem zdawało się, że dadzą dziwne widowisko narodu wykształconego, a nieposiadającego metafizyki, podobnego do świątyni, ozdobionej wszelkim sposobem, lecz pozbawionej swego *sanctissimum*”²¹. A we wstępie podnosi, że logika po olbrzymich postępach, które duch ludzki uczynił od czasów Arystotelesa, także wymaga gruntownej przemiany, gdy tymczasem przez 2000 lat pozostała prawie bez zmiany; tymczasem „dwutysięczna praca ducha musiała w nim wyrobić wyższą świadomość własnego myślenia i jego czystej istoty samej w sobie”²². Oczywiście, że logika tak pojęta, będąca zarazem metafizyką, jest nauką trudną; jeśli Kant nazwał metafizykę wiedzą najtrudniejszą, której jeszcze nikt nie spisał, jeśli Platon, jak mówią, swoją rzeczpospolitą siedem razy opracowywał, to Hegel mógł w przedmowie do 2. wydania (1831) wyrazić życzenie, aby miał dość czasu siedemdziesiątsiedemkrotnego opracowania tego dzieła²³.

Taka logika metafizyczna, ontologiczna, wymaga oczywiście odmiennej metody, od logik poprzednich. Otóż metoda w logice ta sama co w fenomenologii. Tam chodziło o stopnie i postaci, które kolejno przebiega świadomość, tutaj chodzi o konieczne określenia myślowe

absolutu, czyli o czyste pojęcia, zwane u Arystotelesa i Kanta kategoriami ([odwołanie do] K. Fischera, 440²⁴). [s. 137] Tylko u Hegla kategorie nie są po prostu wyliczone, jak u Arystotelesa, ani też zestawione w tablicy, jak u Kanta, lecz występują jako organiczny system, uwydatniający wzajemny swój związek. Logika staje się tym sposobem nauką o kategoriach; każda kategoria musi być ściśle określona, przemyślana, wyczerpana, zaprzeczona, zaokrąglona. Zatem każdy krok i każdy postęp myśli zawiera czynność trojaka, czynność, którą możnaby nazwać: stawiającą, przeciwstawiającą i łączącą, jednoczącą. Hegel nazywa je 1. Abstrakcyjną, czyli rozsądkową, 2. Dialektyczną, czyli negatywnie-rozumową, 3. Spekulatywną, czyli pozytywnie rozumową²⁵. Poznajemy w tym dobrze nam znaną metodę dialektyczną, tezę, antytezę i syntezę. Sięga ona do wykrywania i rozwiązania sprzeczności, tkwiących w naszych pojęciach. Otóż wykrywanie i wykazywanie sprzeczności polega na zaprzeczeniu czegoś, co właśnie dopiero przyjmowaliśmy i twierdziliśmy; rozwiązywanie sprzeczności polega na zaprzeczeniu tej sprzeczności. Więc mieliśmy A, a skoro mu zaprzeczmy, mamy A-non A, czyli mamy tu wykazaną i wykrytą sprzeczność. Rozwiązujemy zaś sprzeczność, zaprzeczając tej sprzecznej non A. Zaprzeczając zaś A non A, otrzymujemy A non A. Tak więc drogą podwójnej negacji dochodzimy znowu do afirmacji. Tę podwójną negację nazywał Hegel „negatywnością absolutną”²⁶. Tym [s. 138] sposobem dochodzimy do pojęć coraz bardziej złożonych, skomplikowanych i konkretnych, gdyż każde następujące powstało przez syntezę poprzedzającego z jego zaprzeczeniem; tym sposobem każde dalsze pojęcie staje się coraz bardziej określonym, tym sposobem dochodzimy jednym słowem od pojęć niższych do coraz wyższych. Więc coraz wyższe stopnie pojęć, jednym słowem rozwój. I znowu nam się przypomina fenomenologia i jej stopnie świadomości. Tu tak samo jak tam, każdy stopień wyższy pojęcia w tym samym stosunku do niższego, jak tam wyższy stopień świadomości w stosunku do niższego. Stopień wyższy jest prawdą w porównaniu z niższym, gdyż właśnie z niższego się wyłania, gdy usuwamy w niższym to, co w nim za błędne uważać musimy; tym sposobem stopień niższy wchodzi niejako w skład stopnia wyższego, chociaż ten wyższy właściwie jest jego zaprzeczeniem. Hegel używa na to wyrażenia, że stopień niższy w wyższym jest *aufgehoben*, tj. jest w wyższym „złożony”, przy czym dwuznaczność tego wyrazu bardzo mu jest ważną, „*tollere*”. A nawet i 3. znaczenie ma niemieckie *aufheben*: przechować, usunąć, podnosić²⁷.

Wykład trzeci z 23 maja 1905 roku

Postępując więc w ten sposób od stopnia do stopnia, od pojęć niższych do wyższych, nie pozostajemy jednak wyłącznie w sferze myślowej, po-

jęciowej. Wszak wiemy już, że kategorie myślenia są zarazem kategoriami bytu, gdyż dla wiedzy [s. 139] ([odwołanie do] K. Fischer, 442–3²⁸) absolutnej myślenie i byt, podmiot i przedmiot, duch i przyroda w jedno się zlewają. Z tego powodu też Hegel nazywa myśl, która wleciała ponad granicę myślenia i rzeczy, myślą nieskończoną, myślą nieograniczoną, tj. nieograniczoną czymś od siebie różnym, czymś sobie obcym. Rozważając rzeczy i przedmioty, pozostaje ono niejako w sobie, nie wykracza poza siebie, gdyż w rzeczach, w przedmiotach myślenie takie widzi właśnie siebie samego jakby w zwierciadle, *tamquam in speculo*. I dlatego też filozofia na takim myśleniu oparta nazywa się filozofią spekulatywną. Główną treścią tej filozofii spekulatywnej jest właśnie logika.

Jaki jej podział? Poznaliśmy schemat, ale chcemy rozumieć. W tym celu pamiętajmy, że w każdym rozwoju trzy rzeczy: to, co się rozwija, to, z czego się rozwija, i to, ku czemu się rozwija. To, co się rozwija, to coś, co się rozwija w swej formie najogólniejszej i najprostszej jest „bytem”, „*das Sein*”. To z czego i przez co się rozwój odbywa, jest podstawą, czyli istotą, stosownie do pojęcia Arystotelesa, w którym podstawa, przyczyna i istota się identyfikuje. (*Grund, Wesen*). To, ku czemu rozwój idzie, jest celem, a ponieważ [s. 140] ([odwołanie do] K. Fischera, 443/4²⁹) osiągnięcie celu polega na tym, że urzeczywistniamy coś, co przedtem było tylko w naszej myśli, w naszym pojęciu, więc celem jest urzeczywistnianie się pojęcie. Stąd owe trzy działy *Logiki*: Nauka o Byciu, o istocie, o pojęciu. (Ale myślenie, a celem także myślenie pojęcia.)

Cel, który się sam urzeczywistnia, nazwał Hegel samocelem, *Selbstzweck*. Nazwał go też ideą. Jest to, jak zobaczymy kategoria najwyższa, w której są złożone wszystkie inne. Otóż ten samocel jest, jak już wiemy, pojęciem, urzeczywistniającym się. Stąd to Hegel może nazwać „samym sobą”, gdyż właśnie ono samo siebie urzeczywistnia. To, co jest samym sobą, jest podmiotem. I stąd właśnie nauka o pojęciu jako o pojęciu samym się urzeczywistniającym jest nazwana logiką podmiotową, w przeciwieństwie do której pierwsze dwie części *Logiki* nazywają się Logiką przedmiotową. Tak się tłumaczy na razie ów schemat podziału *Logiki*³⁰.

Wykład czwarty z dnia 25 maja 1905 roku

Ponieważ dalej cel, sam się urzeczywistniający, czyli idea jest kategorią najwyższą, w której złożone są wszystkie niższe, przeto w niej kategorie wszystkie, rozwijające się w naszej świadomości stopniowo, są równocześnie. W idei dla nich [s. 141] ([odwołanie do] K. Fischera 444/5³¹) różnica czasu nie istnieje, one tam istnieją beczasowo, wiecznie. Wobec tego można kategorie uważać za określenia tego, co wieczne, bezwzględne, za określenia Absolutu, Boga. Więc w idei logicznej obejmujemy istotę Boga samego w sobie, w oderwaniu od świata, w oderwaniu od przyro-

dy i od świadomości skończonych. Stąd Hegel może powiedzieć: „Logikę trzeba pojmować jako system czystego rozumu, jak królestwo czystej myśli. Królestwem tym prawda, taka, jaką jest sama w sobie, wolna od wszelkiej zasłony. Dlatego można się też tak wyrazić, że treść jej (*Logiki*) jest wyłuszczeniem Boga, jakim on jest w swej wiecznej istocie przed stworzeniem przyrody i ducha skończonego”³². – Więc ciekawy fakt, że właściwie ta *Logika* jest teologią w tym znaczeniu, w którym Arystoteles metafizykę swoją nazwał teologią. Pochodzi to stąd, że i u Arystotelesa logiczne kategorie mają zarazem znaczenie metafizyczne (U Kanta zresztą to samo).

Ale nie tylko z metafizyką *Logika* Hegla jest identyczna, lecz jeszcze z inną gałęzią filozofii, jeśli tak się wolno wyrazić, mianowicie z historią filozofii. Hegel jest tego zdania, że między zjawiającymi się kolejno systemami filozoficznymi taki sam stosunek, jak między kolejnymi kategoriami myślenia, między stopniami rozwoju idei logicznej. „Historia filozofii” powiada, „wykazuje nam w różnych pozornie filozofiach [s. 142] ([odwołanie do] K. Fischera, 445/6³³) po części tylko jedną filozofię na różnych stopniach rozwoju, po części zaś wykazuje, że poszczególne zasady, z których każda jest podstawą jakiegoś systemu, są tylko gałęziami jednej i tej samej całości. Filozofia ostatnia w czasie jest wynikiem wszystkich poprzednich filozofii i musi tedy zawierać w sobie zasady wszystkich tych filozofii; dlatego jest ona, o ile w ogóle jest filozofią, ze wszystkich najbardziej rozwiniętą, najbogatszą, najbardziej konkretną”³⁴. – Jeszcze wyraźniej myśl tę wyraża w następujących słowach: „Różne stopnie idei logicznej spotykamy w historii filozofii w postaci występujących kolejno systemów filozoficznych, z których każde ma za podstawę inne określenie absolutu. [...] Stosunek wcześniejszych do późniejszych systemów filozofii jest na ogół taki sam, jak stosunek wcześniejszych stopni idei logicznej do późniejszych, mianowicie jest to stosunek tego rodzaju, że późniejsze zawierają w sobie wcześniejsze jako w nich złożone. Oto jest prawdziwe znaczenie faktu, który się tak często zdarza w dziejach filozofii i tak często bywa mylnie zrozumiany, faktu, iż jeden system jest zaprzeczeniem innego, późniejszy zaprzeczeniem wcześniejszego. Gdy mowa o zaprzeczeniu jakiejś filozofii, bierzemy to zwykle w znaczeniu wyłącznie abstrakcyjno-negatywnym, tak iż filozofia, której zaprzeczono, w ogóle nie ma już znaczenia, że jest usunięta i pogrzebana. Gdyby tak było istotnie, studium historii filozofii trzeba by uważać za zajęcie na wskroś marne, gdyż studium to uczyłoby nas, jak to kolejno każdy system filozofii, który wystąpił, spotkał się z zaprzeczeniem. Ale tak samo, jak trzeba przyznać, że każda filozofia spotkała się z zaprzeczeniem, tak też trzeba przyznać, że żadnej filozofii nie zaprzeczono, że żadnej nie można zaprzeczyć”³⁵. „Historia filozofii nie zajmuje się tedy w swej istotnej treści tym, co zapadło się w przeszłość, lecz czymś, co wieczne i zawsze terażniejsze; nie jest ona w swych

wynikach galerią pomyłek i złudzeń, lecz panteonem postaci boskich. Tymi postaciami bożymi zaś są poszczególne stopnie idei, występujące kolejno w rozwoju dialektycznym³⁶.

Wykład piąty z dnia 30 maja 1905 roku

[s. 143] Od czegoś więc weźmie *Logika* tak pomyślana początek? Od czego zacznie podawać określenia zasadnicze, kategorie bytu i myślenia zarazem? Nie trudno się domyśleć. Przede wszystkim byt sam trzeba omówić. A omawiając byt, także pojęcia bytu się omawia. A bliżej: byt czysty. Tylko czysty, nieokreślony jeszcze pod żadnym względem byt jest początkiem, który nie wymaga żadnych *premis*, żadnych uzasadnień. Tak więc, nauka o bycie rozpada się na naukę o jakości, o ilości, o miarze, a rozpoczyna się nauką o bycie bezjakościowym, nieokreślonym, o bycie czystym. Pierwszy więc rozdział pierwszego działu (o jakości) mówi o bycie czystym. Rozpada się zaś na A. o bycie, B. o nicości, C. o powstawaniu³⁷.

Otóż pierwsze pojęcie najprostsze, najbardziej oderwane. „Czysta nieokreśloność i próżnia. Nic nie można sobie w nim wyobrażać, – jeżeli tu w ogóle o wyobrażaniu może być mowa – czyli jest to właśnie takie czyste, próżne wyobrażanie. Tak samo nie można w nim nic pomyśleć, czyli jest właśnie tym próżnym myśleniem. Byt, nieokreślony, pierwotny, bezpośrednio zrozumiany byt jest w istocie niczym, ni mniej ni więcej jak niczym”³⁸. [s. 144] Jak najwyższa ostatnia kategoria zawiera w sobie wszystkie niższe jako czynności w niej złożone (*aufgehoben*), tak najniższa zawiera wszystkie następne, wyższe jako zarodki. Faktycznie jest więc ten byt czysty niczym, a byt i niebyt, coś i nic są identyczne, gdyż są wyrazem czystego myślenia w jego formie najprostszej. Byt, to pozytywny wyraz, niebyt, to negatywny wyraz tego samego. Ale coś i nic, byt i niebyt nie tylko identyczne, lecz zarazem różne; byt powiada nam, że czyste myślenie jest, niebyt, że jest ono jeszcze całkiem nierozwinięte i bez treści. Oto mamy pierwszą tezę i antytezę. Teraz zobaczymy, jaka synteza. Otóż syntezą bytu i niebytu jest powstawanie. W powstawaniu bowiem zawarte, złożone są momenty bytu i niebytu. Byt stający się jest powstawaniem, niebyt powstający jest zaginięciem. „Prawdą bytu i niebytu jest jedność obu, a tą jednością jest stawanie się”³⁹. Znaczący to więc: Co zaczyna być, jeszcze nie jest, a przecież już jest, gdyż zaczyna być. Każde stawanie się zawiera równocześnie byt i niebyt tego, co się staje. Otóż według tego schematu idzie cała rzecz dalej. Następuje mianowicie drugi rozdział, mający do czynienia z bytem określonym (A); „*das Dasein*”; [s. 145] następuje rozbiór procesem dialektycznym jakości, skończoności i nieskończoności, jedności i mnogości, ilości i miary. Na tym kończy się część pierwsza, a następuje druga o istocie. A znowu

wszystko się rozpada na trzy działy, a każdy dział na trzy poddziały, a każdy poddział na A, B, C. Więc w tej nauce o istocie antytezą pozór; dalej identyczność, sprzeczność, różnica i racja (podstawa); dalej zjawisko i rzeczywistość, konieczność i przypadkowość, przyczynowość i wzajemne oddziaływanie. Na tym druga część się kończy. Trzecia 1) zaczyna od pojęcia przedmiotowości, sądu, wniosku, 2) prowadzi do kategorii przedmiotowości, która rozwija się dialektycznie jako mechanizm, chemizm, i organiczna celowość. Ponad to 3) wznosi się idea w procesie życiowym, którego najwyższą formą poznawanie (idea prawdy) i moralność (idea dobra), zakończone w idei absolutnej. Oto całkiem schematyczne streszczenie nie tyle samej *Logiki*, ile spisu rzeczy w niej zawartych ([wykład] według: Windelbanda, *Gesch. d. neueren Philosophie II*. str. 320 f⁴⁰). Chcąc dać pełniejszy obraz, musiałbym postąpić tak szczegółowo, jak z pojęciami bytu, niebytu i stawania się, gdyż, jak słusznie powiada jeden z historyków filozofii, ([dalej według] Windelbanda [l.c.]), „Niepodobna w krótkim przeglądzie odtwarzać przejścia, będące prawdziwą istotą [s. 146] poglądu dialektycznego; postępowanie bowiem całości nie polega tylko na logicznej konieczności, ile raczej na dowolnych kojarzeniach oraz na ciągłym uwzględnianiu tego, że według założenia już sama *Logika* ma zawierać *in nuce* całkowitą treść wiedzy filozoficznej i to w tym samym układzie, jak cały system. Stąd wynika dla Hegla konieczność przejść często bardzo sztucznych, które można podawać tylko w całości, których niepodobna wyrazić w krótkiej formułce. Nadto język Hegla, i tak trudny, właśnie w tych sferach abstrakcji gubi się w najciemniejszym zmroku (...)”⁴¹. Dodaje jednak Windelband: „O ile niepodobna utrzymać konstrukcji w całości, o tyle przecież nikt z tych, co *Logikę* zrozumieli, nie mógł zaprzeczyć, że zawiera ona nieskończoną ilość najsubtelniejszych zwrotów i genialnych połączeń rzeczy pozornie często najbardziej różnorodnych, dzięki czemu pada niemal wszędzie najniespodziewaniej światło na różne pola wiedzy ludzkiej. I w tym właśnie tkwi siła zapładniająca, z którą *Logika* ta oddziaływała na inne nauki”⁴². – Kto pamięta, cośmy mówili o historii filozofii w oświeceniu Hegla, ten to zrozumie i przyzna.

Nie wdając się więc w dalsze streszczanie *Logiki*, której tezy po części jeszcze będziemy musieli omówić w dalszym ciągu, by nawiązać do dalszego rozwoju filozoficznego Hegla, idźmy dalej w tym rozwoju, który zarazem się łączy z ponowną zmianą w życiu Hegla.

Dnia 21 lipca 1816 ([Odwołanie i powrót do] Hayma⁴³) położył datę pod przedmowę drugiego tomu *Logiki*. W przedmowie tej żali się, że zajęcia zawodowe pozwoliły mu tylko na dorywczą pracę nad nauką, wymagającą wysiłku skupionego i jednolitego. Istotnie pragnął się wyrwać z ówczesnego stanowiska. Pragnął zająć katedrę uniwersytecką⁴⁴. O trzech myślał uniwersytetach. O Erlangen, które to miasto [s. 147] od 1810 było bawarskim; w tym samym roku założono uniwersytet

berliński. W sprawie Erlangenowskiego [Uniwersytetu] korespondował z Niethammerem; ale bezskutecznie⁴⁵. Z Berlina lepiej się rzecz przedstawiała, gdyż tam w roku 1814 opróżniła się katedra po Fichtem, a rząd pruski nawet zapytywał Hegla, czy czuje się na siłach, po ośmioletniej czynności w rektoracie gimnazjalnym, objąć znowu wykłady uniwersyteckie. Był też proponowany przez fakultet, ale i z tego nic⁴⁶. Trzecim uniwersytetem był heidelberski. Tam już był się zwrócił 11 lat temu w liście do Vossa; ale wtedy powołany został Fries. Ten obecnie do Jeny się przeniósł. Istotnie też otrzymał obecnie Hegel profesurę w Heidelbergu, i wykładał tam przez dwa lata akademickie, [w] 1816/17 i 1817/18⁴⁷. Wykładał bardzo pilnie, po 16 godzin tygodniowo. Rozpoczął wykładem wstępnym 28 października 1816, a przedmiotem wykładów prócz tych, co w Jenie (logika, metafizyka, filozofia prawa, historia filozofii), teraz jeszcze encyklopedia filozofii, antropologia i psychologia, estetyka; sama zaś historia filozofii w jego obecnych wykładach zajmuje więcej miejsca niż w dawniejszych, jenajskich⁴⁸.

Wykład szósty z dnia 6 czerwca 1905 roku

Wracając tym sposobem w Heidelbergu znowu do zawodu nauczyciela [s. 148] akademickiego, wrócił tam też Hegel do innej strony swych dawniejszych zajęć. Wiemy, że kwestie polityczne zajmowały go, że w czasach frankfurckich i jenajskich spisywał różne na ten temat refleksje i zastanawiał się nad kwestiami konstytucji Niemiec i swej ojczyzny wirtensberskiej. Do tego znowu powrócił. Mianowicie uniwersytet heidelberski wydawał czasopismo (od 1808) pt. „Die heidelbergischen Jahrbücher der Litteratur”⁴⁹. Hegel został współredaktorem. Ogłaszał tam recenzje III tomu dzieł filozoficznych Jakobiego⁵⁰, a nadto rozprawę polityczną w roku 1817, dotyczącą Wirtembergii⁵¹. Mianowicie król Fryderyk I wirtensberski (od 1806 królestwem) nadał krajowi swemu [w] 1815 konstytucję, którą przedłożył sejmowi swemu, zwołanemu na mocy dawniejszego ustroju, do przyjęcia. Stany jednak odrzuciły ten projekt konstytucji, skąd wynikł spór między nimi a królem. W sporze tym zabrał głos Hegel i stanął po stronie króla, wbrew opinii stanów i wbrew całej niemal opinii publicznej. Rzecz ciekawa, że pobudka do napisania tej apologii projektu konstytucji wyszła od ministra wirtensberskiego, który nawet przyrzekł Heglowi kanclerstwo uniwersytetu w Tübindze. – Ale wróćmy do filozofii Hegla. [s. 149] Od samego początku filozoficznego rozwoju poglądów Hegla wyraźna była tendencja objęcia tymi poglądami wszechświata. Tendencja ta już zaznaczona w pierwszym projekcie systemu, w czasach frankfurckich, albowiem tam już położył podwaliny pod logikę i metafizykę, dalej pod fizykę, czyli filozofię przyrody. Przeniósł się do Jeny, wykładał o prawie

przyrodzonym i, jak wiemy, najprawdopodobniej dla tych wykładów opracował tam niedrukowaną zresztą rzecz *System moralności* (1802). Na końcu pobytu w Jenie wykończył fenomenologię, która obejmowała system cały w skróconej formie, pod postacią rozwijającej się coraz wyżej świadomości. Wyszła ona jako *System der Wissenschaft*, I. Teil. Druga część miała obejmować logikę, filozofię przyrody i filozofię ducha. Ale wiemy, że w Norymbergii wykładał logikę, nie nazywając jej wcale pierwszym działem drugiej części systemu *der Wissenschaft*. Natomiast występują te trzy działy, tj. logika, filozofia przyrody i filozofia ducha obok siebie i po sobie jako tworzące całość działy w jego wykładach gimnazjalnych w Norymbergii na trzecim, najwyższym kursie. Jak już wspomniałem, na pierwszym kursie wykładał tam Naukę o prawach, obowiązkach oraz Naukę religii; na drugim kursie fenomenologię i logikę, przy czym [s. 150] fenomenologia obejmowała według znanego nam planu świadomość w ogóle, samowiedzę i rozum, a Logika naukę o bycie, o istocie i o pojęciu. Na trzecim zaś kursie wykłady obejmowały: naukę o pojęciu i encyklopedię filozoficzną. Nauka o pojęciu rozpadała się na naukę o pojęciu (*bis*), na realizację pojęcia i na naukę o idei, encyklopedia zaś filozoficzna na logikę, naukę o przyrodzie i naukę o duchu. Więc mamy już tu, w Norymbergii, znowu cały system w skróceniu, w encyklopedii (tu nawiasowo wspominam, co już widoczne, że logika Hegłowska w jego dziełach się pięć razy powtarza: jako owo dzieło wydane 1812–1816 w Norymbergii, dalej jako wydana ze skryptów druga część drugiego kursu, oraz w drugiej części trzeciego kursu; nadto jeszcze w dziele, o którym zaraz będziemy mówić, i to w dwojakiej redakcji; to zresztą zgodne z predylekcją pewną, z jaką Hegel logikę wykładał; ogółem wykładał przez 43 półrocza w swym życiu, a 22 z nich poświęcone logice, zwykle pod tytułem *Logika i Metafizyka*)⁵². Mianowicie w Heidelbergu tendencja do objęcia systemu w całości jeszcze wyraźniej niż przedtem na zewnątrz się ujawniła. Tendencja encyklopedyczna, już w Norymbergii widoczna, teraz skłoniła go do wygłoszenia zaraz w [s. 151] pierwszym tamże półroczu 1816–1817 wykładów pt. *Encyklopedya nauk filozoficznych*. Z tych wykładów wyszła książka pt. *Encyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse*, wydana po raz pierwszy [w] 1817 na wiosnę⁵³. Sam jeszcze przygotował do druku dwa dalsze wydania, 1827 i 1830⁵⁴; i w tej encyklopedii występuje logika jako część pierwsza w czwartej postaci. W piątej zaś w zbiorowym wydaniu dzieł, gdzie do owej *Logiki* z *Encyklopedii* dodane są uzupełnienia według wykładów Hegłowskich. Możemy powiedzieć, że podobnie jak *Fenomenologia* zamyka lub charakteryzuje okres jenajski, *Logika* norymberski, *Encyklopedia* charakteryzuje okres heidelberski⁵⁵.

Ta *Encyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse* jest jedynym dziełem, przez samego Hegla napisanym i wydany, w którym on wyłożył cały system w formie zaokrąglonej⁵⁶. Z tego powodu

działo to niesłychanie ważne. Rozpada się na trzy części, mianowicie I. Logika, II., Filozofia przyrody, III. Filozofia ducha⁵⁷. Podział szczegółowy logiki znamy już; nie ulega on żadnej zmianie w *Encyklopedii*⁵⁸. Kilka słów o filozofii przyrody. Jest ona w ogóle najślabszą częścią całej filozofii Hegla. Hegel popada w swej dążności do apriorycznej konstrukcji [s. 152] w ogromne dowolności. Co jednak pozostaje uwagi godne, to myśl ewolucji w tej filozofii przyrody przeprowadzona. Ale ewolucji całkiem inaczej pojętej aniżeli przez późniejsze badania przyrodnicze⁵⁹.

Wykład siódmy z dnia 15 czerwca 1905 roku

Przeciw ewolucji jak ją pojmuje nauka dzisiaj, i jak już przed Heglem i za Heglem niektórzy pojmowali, występuje całkiem stanowczo. Przypuszczam ustęp: „Przyrodę trzeba pojmować jako system stopni (*System v. Stufen*), z których jeden wynika z konieczności z innego, przy czym stopień następny jest prawdą tego stopnia, z którego wynika, ale nie tak, jakoby jeden stopień został w przyrodzie z drugiego wytworzony, lecz tak, że zostaje wytworzony w wewnętrznej idei, stanowiącej istotę przyrody (mianowicie przyroda jest ideą *in ihrem anderssein*). Metamorfoza przysługuje jedynie pojęciu jako takiemu, albowiem tylko przemiana pojęcia jest rozwojem. [...] Było to niezręcznym wyobrażeniem starszych, a także i nowszych filozofów przyrody, że postępek i przejście jednej formy i sfery przyrody w formę i sferę wyższą uważali za wytwarzanie zewnętrzne i istotne, które jednak, aby je wyjaśnić, usuwano w mroki przeszłości. [...] Od takich mglistych, w gruncie rzeczy zmysłowych wyobrażeń, jakim jest przede wszystkim tzw. wyłanianie się np. roślin i zwierząt z wody, a następnie wyłanianie się wyżej rozwiniętych organizacji zwierzęcych z niższych itd., głębsze rozważanie rzeczy musi się wstrzymać ([odwołanie do Hegla:] *Encykl.* 33)“⁶⁰.

Więc jasne, o co chodzi. Przyroda nie rozwija się. Ale filozofia w procesie dialektycznym rozwija kolejno pojęcia, które odpowiadają poszczególnym formom przyrody. Miejsce ewolucji bytu konkretnego zajmuje ewolucja pojęć. To całkiem jasne, gdyż w istocie swej przyroda jest pojęciem, jest myślą, jest ideą, jest absolutnym duchem. [s. 153] Podział filozofii przyrody wynika też z takiego pojmowania jej istoty, istoty przyrody. Jeżeli jej istotą jest duch, idea, pojęcie, gdyż u Hegla w *Logice* właśnie pojęcie ma znaczenie podmiotu, a idea jest syntezą podmiotowego i przedmiotowego pojęcia, to oczywiście podział przyrody musi wynikać z podziału pojęcia. Pojęcia zaś albo ogólne, albo szczegółowe, albo jednostkowe. Więc cielesność ogólna, szczegółowa i jednostkowa. Czyli: masa bezkształtna, której jedność i forma leżą

poza nią, dalej materia obdarzona szczegółowym kształtem, kształtem immanentnie określonym, na koniec życie. A zatem filozofia przyrody dzieli się na mechanikę, fizykę i organikę. To naturalnie według schematu tezy, antytezy i syntezy. – Mechanika się dzieli: I. Mech. Matematyczna, A. Przestrzeń, B. Czas, C. Jedność przestrzeni i czasu, mianowicie „tu” (jedność „*des Jetzt und des Ortes*”, „*In dem Hier sind Gegenwart und Ort, also Raum und Zeit vereinigt*”). ([Fragment przywołany z] Fischera, 574⁶¹). – II. Mechanika skończona, A. Bezwładność, B. Uderzenie, C. Siadanie. – III. Astronomia, A. Powszechne ciężenie, B. Prawa Keplera, C. Totalność systemu słonecznego. – Fizyka dzieli się znowu na I, II, III. Mianowicie [s. 154] Fizyka ogólnej indywidualności, II. Fizyka szczegółowej indywidualności i III. Fizyka totalnej indywidualności. Pierwszy na A, B, C, drugi na A, B, C, D, trzeci na A, B, C. – Organika także na I, II, III. Mianowicie I. Organizm Ziemi, A. Historia Ziemi, B. Geologia, C. Życie Ziemi. – II. Roślina, A. Proces kształtowania się rośliny, B. Proces asymilacji (odżywiania), C. Proces rozmnażania. – III. Zwierzę, A. Kształtowanie się zwierzęcia, B. Asymilacja, C. Rozmnażanie. Oto ogólny schemat⁶². Wkraczamy teraz w część trzecią *Encyklopedyi nauk filozoficznych w zarysie*. Część pierwsza, Logika, traktowała o duchu albo idei absolutnej, *in ihrem an sich sein*. Filozofia przyrody o idei albo duchu *in seinem anderssein*, a teraz filozofia ducha traktuje o duchu *in seinem Fürsichsein*, o idei, która wyszedłszy z siebie i do siebie powróciwszy sama się sobie uświadomiła. (Windelband do pomocy odtąd wzięty, l.c. pg. 325⁶³). Otóż ta trzecia część systemu encyklopedycznego najdalej i najsilniej wpływem swym sięga⁶⁴. Tutaj też podział trójstopniowy najkonsekwentniej przeprowadzony i najmniej rażący, gdyż najlepiej akomoduje się do rzeczywistości. Otóż ta filozofia ducha na następujące trzy główne części się rozpada: [s.155] I. Duch podmiotowy, II. Duch przedmiotowy, III. Duch absolutny. I i II często razem jako nauka o duchu skończonym, a III jako nauka o duchu nieskończonym się wymienia. Znaczenie tych trzech napisów następujące: Duch podmiotowy to duch indywidualny, jednostkowy. Duch przedmiotowy, to duch ogólny, to co nazywamy duchem czasu, duchem pewnych instytucji, duchem narodu, społeczeństwa (dusza narodu polskiego; duch polski w odróżnieniu od ducha np. niemieckiego; otóż Hegel rozszerza to pojęcie tak, że obejmuje ducha ogólnoludzkiego). Duch absolutny, to duch boski. – Więc nauka o duchu podmiotowym obejmuje to, co dzisiaj się zwykle nazywa psychologią. Tylko, że Hegel nazwę tę dla pewnej części nauki o duchu podmiotowym zastrzega. Mianowicie nauka o duchu podmiotowym rozpada się na trzy rozdziały: A. Antropologię, B. Fenomenologię ducha i C. Psychologię. Zadaniem nauki o duchu podmiotowym jest bowiem wykazanie rozwoju duszy ludzkiej w jednostce od samego jej bytu zarodkowego aż do najwyższego jej punktu, gdzie zaczyna sobie uświa-

damiać swą przynależność do ducha przedmiotowego. Dlatego więc w [A.] Antropologii dusza występuje jako pierwiastek życia w znaczeniu Arystotelesa, więc a. jako dusza przyrodzona, [s. 156] b. jako dusza czująca, c. jako dusza rzeczywista, dzięki temu, że zaczynają się w niej procesy poznawcze. Następuje teraz B. Fenomenologia, która, jak wiemy, właśnie poznawanie, czyli wiedzę rozwija od najniższego jej stopnia do najwyższego i która tutaj otrzymuje zupełnie inne miejsce aniżeli w dawniejszej formie systemu. Tu wcielona w całość, a nie jako wstęp do całości. Obejmuje a. świadomość, b. samowiedzę, c. rozum.

Wykład ósmy z dnia 20 czerwca 1905 roku

Potem następuje C. Psychologia, znowu z trzema działami: a. rozum teoretyczny, b. praktyczny, c. jako synteza obu rozum wolny, *der freie Geist*, polegający na tym, że świadoma wolna wola jako synteza rozumu teoretycznego i praktycznego poczuwa się jako rozum stojący ponad indywidualnością, jako rozum rodzajowy, czyli gatunkowy ludzkości. Więc tym sposobem do II. Ducha przedmiotowego rzecz dochodzi. Jeżeli przedmiotem nauki o duchu podmiotowym to, co dziś nazywamy psychologią, a przedmiotem nauki o duchu przedmiotowym to, co dzisiaj nazywamy filozofią społeczeństwa albo też socjologią, a to w znaczeniu najobszerniejszym. Może jeszcze lepiej to, co obejmuje Wundt pod nazwą psychologii ludów *Völkerpsychologie*⁶⁵, albo jeszcze lepiej to, co nazywają niektórzy, jak Eulenburg, psychologią zbiorową, społeczną⁶⁶. Mianowicie [s. 157] obejmuje nauka o duchu przedmiotowym wszystkie urządzenia i instytucje, i objawy zbiorowego życia duchowego; wyjaśnia formy, w które wciela się duch i rozum ludzki w życiu zbiorowym. Otóż ta nauka o duchu przedmiotowym rozpada się znowu na A, B, C. Najniższą bowiem formą, w którą się wciela duch zbiorowy ludzkości jest A. prawo przyrodzone. Określa ono te zewnętrzne formy pożycia wspólnego, które są jego niezbędnym warunkiem, są podstawą pożycia duchów, przeznaczonych do wolności. Obejmują one trzy formy, czyli stopnie: a. własność, b. umowę, c. karę. – Kara jest bowiem syntezą prawa i bezprawia, powstaje, gdy negacją prawa, czyli bezprawie znowu się neguje. Kara jest więc triumfem prawa nad bezprawiem. – To wszystko w obrębie prawa przyrodzonego, gdyż jeszcze nie tu miejsce na prawo ustanowione przez państwo. Ale to prawo przyrodzone tylko zewnętrzną formą pożycia wspólnego; stosując się do prawa przyrodzonego, jednostka postępuje dopiero legalnie, w myśl pojęcia Kantowskiego. Antytezą legalności jest B. moralność. Ona jako B. traktuje o wewnętrznych formach ducha przedmiotowego, omawia więc te funkcje ducha podmiotowego, dzięki którym tenże [s. 158] podporządkowuje się duchowi przedmiotowemu. Więc tutaj to,

co zwykle jako etyka bywa traktowane. A zatem a. zamiar, b. intencja i zadowolenie zewnętrzne (*das Wohl*), c. dobre i złe. – Wszelako dopełnieniem istoty ducha przedmiotowego jest dopiero zupełna zgodność i harmonia legalności i moralności, prawa i etyki, czyli to, co nazywa Hegel C. *die Sittlichkeit* (etyczność). Na to nie mamy odpowiedniego wyrazu, gdyż obyczajność np. mówi całkiem coś innego. Nie wolno też tłumaczyć przez moralność, bo to dalej do czegoś innego właśnie byłoby potrzebne. Najlepiej może mówić „etyczność”. Obejmuje więc etyczność wszystkie formy pożycia i urządzenia społeczne, które urzeczywistniają i objawiają rozum ludzkości jako gatunku w zewnętrznych formach pożycia, które więc współistnienie ludzi opierają na podstawach moralnych, opierając je na panowaniu rozumu ogólnoludzkiego we wszystkich organizacjach społecznych. To C. obejmuje następujące formy: AA. Rodzinę, jako podstawną formę w tej kategorii, w czym zawarte małżeństwo, dziedzictwo i wychowanie potomstwa. Jako BB. Społeczeństwo, obejmujące sposoby zaspokajania potrzeb życiowych, co tylko w społeczeństwie może być, a dalej wykonywanie prawa oraz funkcję policji i korporacji. [s. 159] ([Odwołanie do:] Windelbanda *Gesch. d. neueren Phil.* II. B. 327 ff.⁶⁷) Dokonywa się zaś etyczna i urzeczywistnia idea etyczna w Państwie. Dlatego CC. obejmuje naukę o Państwie. Tu znowu występuje jasno, cośmy tylekrotnie zaznaczali, zależność Hegla w poglądach etyczno-politycznych od filozofów starożytnych, Platona i Arystotelesa. I dla nich najważniejsze zadania państwa były etycznymi; starożytni bowiem dopiero w życiu państwowym upatrywali zogniskowanie istotnych interesów jednostki. Starożytność klasyczna była w swej istocie antyindywidualistyczna. Tak samo u Hegla. W Państwie cała praca kulturalna ludzkości się koncentruje, w państwie znajduje wyraz zewnętrzny duch ogólny, duch przedmiotowy. Stąd u Hegla ten szacunek całkiem szczerzy dla form państwowych, wynikających z procesu rozwoju politycznego; stąd jego tendencje antyrewolucyjne i konserwatywne. Nie znaczy to, by był przeciwny wszelkim zmianom, by dany w danej chwili system polityczny uważał za jedynie zbawienny. Takie skrajne tłumaczenie zdania: „wszystko co jest, jest rozumne”, znajdującego się we wstępie do jego filozofii prawa, tylko przeciwnicy mu podsuwali, nie znający jego zasadniczych poglądów. Wszak rozum u Hegla ustawicznie dokonywa ewolucji w znaczeniu [s. 160] ([Odwołanie dalej do:] Windelbanda, l.c.⁶⁸) procesu dialektycznego; Hegel zwalczał rewolucję, lecz nie zwalczał rozumnych, tj. nawiązujących do przeszłości i tradycji i ostrożnie postępujących reform. Sądził tylko, że dowolnymi przewrotami, czy to z góry, czy z dołu rozpoczętymi, do niczego rozumnego się nie dojdzie. Konieczności procesu rozwojowego, historycznego żadna wola jednostki lub tłumu nie przełamie i nie zwalczy. Nauka o państwie na trzy części się rozpadła: *Alpha*: Prawo państwowe wewnętrzne: *Innes Staatsrecht*, tj. nauka

o formach rządu, o konstytucji. *Beta*: Zewnętrzne prawo państwowe, *Aeusseres Staatsrecht*, zajmuje się stosunkami, wynikającymi z tego, że każde państwo jako jednostka staje wobec innych państw jako takich samych jednostek. (Prawo międzynarodowe). Ale i jedno i drugie są tylko momentami w rozwoju ogólnej idei ducha, tj. historii powszechnej. Dlatego *Gamma*: Historia powszechna, *Weltgeschichte*. Albowiem istotne urzeczywistnienie ducha przedmiotowego nie jest dane w tym lub owym państwie, w tej lub owej chwili, lecz w całokształcie historycznego rozwoju wszystkich państw. Dlatego właśnie łączy się z nauką o państwie jego filozofia historii, o czym jeszcze pomówimy.

Wykład dziewiąty z dnia 4 lipca 1905 roku

[s. 161] W *Encyklopedii* bowiem są tylko zapowiedzi tej filozofii historii; wykończona dopiero w wykładach berlińskich⁶⁹.

III. Syntezą ducha podmiotowego i przedmiotowego jest III. duch absolutny, Bóg. Albowiem duch boski zarówno w indywidualach, jak i w społeczeństwach się objawia, duch boski jest duchem, który po uzewnętrznieniu się w przyrodzie sam się sobie w całości uświadamia i tym sposobem do siebie powraca. Otóż znowu w trzech formach objawia się duch absolutny: A. w sztuce, B. w objawionej religii, C. w filozofii. W sztuce jako wyobrażenie, w religii jako przedstawienie, w filozofii jako pojęcie. Życie artystyczne, religijne, filozoficzne są trzema kształtami, w których żyje ta sama istotna zasada, duch absolutny. A. Sztuka. Piękno jest wyobrażeniem ducha absolutnego pod postacią zmysłowego zjawiska. Otóż ta jedność idei i zjawiska ma trzy formy: a. symboliczną, pozwalającą się zaledwie domyśleć idei w zjawisku, b. klasyczną, dającą ową jedność w sposób całkiem naiwny, c. romantyczną, wyrównującą świadomie przeciwieństwo idei i zjawiska (to wszystko filozofię romantyków przypomina, która znowu w swych zasadach oparta na poglądach Schillera). [s. 162] B. Religia. Istotą jej przedstawienie ducha absolutnego. W *Encyklopedii* znowu te rzeczy traktowane dość skąpo, zaledwie dwie kartki na to przypadają, i znowu w berlińskich wykładach obszerniej. To samo o C. Filozofii. Wiemy już, czym jest filozofia, jest pojęciem ducha absolutnego, tak jak sztuka jego wyobrażeniem, a religia jego przedstawieniem. Wiemy też, jak Hegel pojmował stosunek filozofii i jej rozwoju do kategorii logicznych i do rozwoju ludzkości duchowego w ogóle; wykończył te myśli dopiero w Berlinie.

Nim się jednak zwrócimy z nim do Berlina, jeszcze słów kilka o całości *Encyklopedii*. Powiedziałem już, że to jedyny wyraz całokształtu poglądów Hegla. A zarazem ostateczny wyraz. W szczegółach, w logice np. jeszcze później modyfikacje, a także szersze wykończenie partii

dopiero co wspomnianych, ale całość teraz osiągnięta. A co najbardziej obok takiego systemu, którego od czasów Arystotelesa nie widziano, budziło podziw, to owa architektoniczność. Nie wiem, czy raczej mają ci, którzy powiadają, że ośmioletni pobyt Hegla w Norymbergii wzbudził w nim zmysł architektoniczny; może się to przyczyniło, [s. 163] ale faktem jest, że ta budowa wzbudziła podziw także u tych, co nie umieli pojąć wszystkich szczegółów. ([Odwołanie do:] Hayma, 340)⁷⁰. I w ogóle w Heidelbergu zaczął coraz bardziej zwracać uwagę na siebie, i jako profesor, i jako autor *Encyklopedii*. Zaczynali się zgłaszać do niego ludzie, żądni prawdziwej filozofii, a wśród nich nie brakło np. Wiktora Cousina, ur. 1792, który będąc podówczas profesorem w Paryżu, podróżował w 1817 roku po Niemczech i wtedy odszukał Hegla w Heidelbergu. Został za pierwszym razem w lipcu 1817 kilka godzin u Hegla, a wrócił w jesieni tegoż roku do Heidelbergu na cały miesiąc. Tu powstały związki wpływu, który Hegel wywarł na Cousina, to początek wprowadzenia filozofii Heglowskiej przez Cousina, w formie nieco zmienionej co prawda, do Francji. Z samym Heglem pozostawał Cousin (później w Berlinie go odwiedzał) do końca życia w żywej wymianie listów⁷¹. W Heidelbergu także początki tego, co się nazywa szkołą Heglowską. Tam wśród uczniów jego późniejsi przedstawiciele tej filozofii na katedrach uniwersyteckich. 1. Fryderyk Wilhelm Hinrichs z Oldenburgu, już [w] Jenie Hegla słuchał, potem w Heidelbergu, i w roku 1819 tamże się habilitował; został profesorem we Wrocławiu i potem w Halli, gdzie [w] 1861 umarł⁷². 2. Karol Daub [s. 164] znacznie od Hegla starszym był profesorem teologii, gdy Hegel do Heidelbergu przybył. Zrazu pod wpływem Kanta, potem Schellinga, po przybyciu Hegla do Heidelbergu jego filozofią się przejął i w tym duchu też dalej wykładał potem i pisał⁷³.

Rozgłos Hegla sprawił, że teraz został powołany do Berlina. Już [w] 1816 o nim tam myślano, nawet minister pruski był do niego pisał, ale wówczas nic z tego. Teraz ponowne, bardzo pochlebne wezwanie (w jesieni 1819). Istotnie też Hegel rozpoczął działalność jako profesor w Berlinie wykładem wstępnym 22 października 1818⁷⁴. To powołanie do Berlina miało motywacje nie tylko naukowe, lecz także polityczne. W Niemczech obecnie jak w całej Europie czas reakcji, zwanej restauracją. Ale dążności wolnościowe, zwłaszcza przez młodzież pielęgnowane, nie znikły. Wszak ta młodzież była się zorganizowała w walce przeciw Napoleonowi, i zbudzony raz zapal nie ustawał. W roku 1817 300 rocznica reformacji na zamku Wartburg. Wiecej młodzieży akademickiej z całych Niemiec. Panegermanizm. W rok potem powstaje Burschenschaft⁷⁵. Ministrowie natomiast rządu starają się stłumić, [s. 165] zjazd w Akwisgranie⁷⁶, w Karlowych Warach (Karlsbadzie)⁷⁷, Metternich jako zły duch go reżyseruje⁷⁸. Otóż przeciwko wszelkim rewolucyjnym zapędom i zakusom i marzeniom filozofia Hegla wydawała się najlepszym

antidotum. Wszak już w wykładzie wstępnym w Heidelbergu w 1816 Hegel wychwalał państwo pruskie, iż opiera się ono na duchu, na inteligencji, na idei; w *Encyklopedii nauk filozoficznych w zarysie* dowodził, że rewolucje są czymś szkodliwym i przeciwnym rozumowi, gdyż przełamują rozumowy bieg rozwojowy, ujęty w prawa procesu dialektycznego; wszak w tej samej encyklopedii uczył, jak pojmować, to co jest, jako objaw rozumu bezwzględego. Taka filozofia mogła się Prusom bardzo przydać i istotnie się przydała, zwłaszcza gdy Hegel w Berlinie tę jej przydatność jeszcze silniej zaakcentował.

W Berlinie wykładał Hegel od jesieni 1818 do jesieni 1831, tj. przez 26 półroczy; wykładał tygodniowo po 10 godzin; zwykle dwa kolegia po 5 [godzin]. Obok kolegiów dawniejszych tutaj były nowe, po raz pierwszy w Berlinie wykładane. (Filozofia religii w lecie 1821, filozofia historii, zima 1822; o dowodach istnienia Boga, lato 1829⁷⁹).

[s. 166] Każdy z uniwersytetów, na których d[otąd] działał Hegel, w życiu jego związany z jednym dziełem: Jena *Fenomenologia*, Norymbergia *Wissenschaft der Logik*, Heidelberg *Encyklopedia*, a w Berlinie: *Grundlinien der Philosophie des Rechts oder Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse*, Berlin 1821⁸⁰. (dzieło napisane do lata, czerwiec 1820). Jest ono rozprawieniem myśli już w wykładzie wstępnym zaznaczonych, myśli pokrewieństwa państwowości pruskiej i filozofii Hegłowskiej; dzieło to sprawiło, że filozofia Hegla posiada dokument swego charakteru prusko-państwowego.

Wykład dziesiąty z 6 lipca 1905 roku

Przedmowa do filozofii prawa jest pod tym względem ciekawa, a zarazem smutna⁸¹. Jest ona w formie naukowej uzasadnieniem systemu policyjnego ówczesnych rządów pruskich i europejskich. Zwalcza wszelkie kierunki wolnościowe. Uosabia te kierunki (dla Hegła) zgubne filozof Jakób Fryderyk Fries, ur. 1773, um. 1743; główna działalność jego w Jenie przypada, jest autorem dzieła *Vom deutschen Bund und der deutschen Staatsverfassung*, 1817, był jednym z mówców i przywódców młodzieży na uroczystości jubileuszowej na zamku Wartburg⁸². Utracił [s. 167] też profesurę swoją 1819 i dopiero [po] 6 latach ją znowu odzyskał. Otóż Hegel powiada wprost (bez wymienienia nazwiska w owej przedmowie), „iż dobrze uczynił rząd, że nareszcie zwrócił uwagę na tego rodzaju filozofów; spodziewa się, że urząd i tytuły nie staną się żelaznym listem dla zasad”, „które prowadzą do zburzenia zarówno wewnętrznej moralności i uczciwego sumienia, jak do zburzenia porządku publicznego i ustaw państwowych”⁸³. Nie dość na tym, gdy potem w „Hallische Litteraturzeitung”⁸⁴ bezimienny recenzent filozofii prawa Hegłowskiej⁸⁵ wyraził się o tym postępowaniu Hegla bardzo ostro, powiadając, że ta-

kie postępowanie nie nazywa się wcale szlachetnym, że jednak prawdziwej nazwy podać nie chce, i gdy się ten recenzent oburzał, że Hegel tak obchodzi się z człowiekiem pełnym zasług naukowych, a nadto przez los ciężko prześladowanym, Hegel zaczął wołać: „policja”⁸⁶. Napisał list do ministerstwa, w którym nazwał to postępowanie recenzenta denuncjacją, i wyrażał przekonanie, „iż niepodobna, by urzędnik pruski miał być w piśmie przez rząd pruski subwencionowanym w ten sposób napadany; wskazuje, że to są zgubne skutki zbyt wielkiej swobody prasy”⁸⁷. Istotnie redakcja czasopisma otrzymała energiczne napomnienie.

Radosław Kuliniak, Dorota Leszczyna,
Mariusz Pandura, Łukasz Ratajczak

Komentarz do cyklu letniego wykładów o filozofii Hegla

¹ Zob. K. Fischer, *Geschichte der neuern Philosophie*, Bd. 8: *Hegels Leben, Werke und Lehre*, Tl. 1, Heidelberg 1901, „Erstes Buch: Hegels Leben und Werke, Sechstes Capitel: Hegel in Jena. Die ersten sechs Jahre seiner litterarischen und akademischen Wirksamkeit, IV: Die Phänomenologie und die Schlacht, 1: Das Werk und der Streit mit dem Verleger“, s. 68–69.

² Zob. K. Fischer, *Geschichte der neuern Philosophie*, Bd. 8: *Hegels Leben, Werke und Lehre*, Tl. 1, Heidelberg 1901, „Erstes Buch: Hegels Leben und Werke, Sechstes Capitel: Hegel in Jena. Die ersten sechs Jahre seiner litterarischen und akademischen Wirksamkeit, III: Jenaische Zustände und Personen, 2: Immanuel Niethammer“, s. 65–66.

³ Zob. K. Fischer, *Geschichte der neuern Philosophie*, Bd. 8: *Hegels Leben, Werke und Lehre*, Tl. 1, Heidelberg 1901, „Erstes Buch: Hegels Leben und Werke, Sechstes Capitel: Hegel in Jena. Die ersten sechs Jahre seiner litterarischen und akademischen Wirksamkeit, IV: Jenaische Zustände und Personen. 3: Philosophische Docenten“, IV: Die Phänomenologie und die Schlacht, 1: Das Werk und der Streit mit dem Verleger“, s. 68–69.

⁴ Zob. K. Fischer, *Geschichte der neuern Philosophie*, Bd. 8: *Hegels Leben, Werke und Lehre*, Tl. 1, Heidelberg 1901, „Erstes Buch: Hegels Leben und Werke, Sechstes Capitel: Hegel in Jena. Die ersten sechs Jahre seiner litterarischen und akademischen Wirksamkeit, V: Neue Lebenspläne, 1: Der Brief an J. H. Voß“, s. 71–72. Zob też *list Hegla do Vossa z maja 1805 roku*, w: *Briefe von und an Hegel*, hrsg. von J. Hoffmeister, Bd. 1: 1785–1812 (G. W. F. Hegel, *Sämtliche Werke* 27; *Philosophische Bibliothek* 235), Hamburg 1952, s. 95–102, oraz *odpowiedź Vossa w liście do Hegla z 24 sierpnia 1805 roku* w: *Briefe von und an Hegel*, hrsg. von J. Hoffmeister, Bd. 1: 1785–1812 (G. W. F. Hegel, *Sämtliche Werke* 27; *Philosophische Bibliothek* 235), Hamburg 1952, s. 102.

⁵ Zob. K. Fischer, *Geschichte der neuern Philosophie*, Bd. 8: *Hegels Leben, Werke und Lehre*, Tl. 1, Heidelberg 1901, „Erstes Buch: Hegels Leben und Werke, Sechstes Capitel: Hegel in Jena. Die ersten sechs Jahre seiner litterarischen und akademischen Wirksamkeit, V: Neue Lebenspläne, 2: Die Berufung nach Bamberg“, s. 72–73.

⁶ Zob. K. Fischer, *Geschichte der neuern Philosophie*, Bd. 8: *Hegels Leben, Werke und Lehre*, Tl. 1, Heidelberg 1901, „Erstes Buch: Hegels Leben und Werke, Siebentes Capitel: Hegels publicistische und pädagogische Wirksamkeit in Königreich Bayern. Die Gründung seines Hausstandes, I: Die Bamberger Zeitung“, s. 74–77.

⁷ Zob. ibidem, „1. Das Redactionsgeschäft“, s. 74–75. Dziennik „Bamberger Zeitung“ został założony przez francuskiego polihistora Gérarda Gleya w 1795 roku (zob. L. Salomon, *Geschichte des deutschen Zeitungswesens von den ersten Anfängen bis*

zur Wiederaufrichtung des Deutschen Reiches, Bd. 2: Die deutschen Zeitungen während der Fremdherrschaft (1792–1814), Oldenburg – Leipzig 1902, s. 119). Po odejściu Gleya wraz z napoleońskim generałem Louisem Davoutem do Polski (gdzie m.in. administrował Księstwem Łowickim) pismo zaczęło stopniowo tracić czytelników. Hegel, desperacko potrzebujący pieniędzy i próbujący wyrwać się z Jeny, podjął się pracy redaktora tego czasopisma, obligując się odbudować pozycję „Bamberger Zeitung” na rynku.

⁸ Zob. K. Fischer, *Geschichte der neuern Philosophie*, Bd. 8: *Hegels Leben, Werke und Lehre*, Tl. 1, Heidelberg 1901, „Erstes Buch: Hegels Leben und Werke, Siebentes Capitel: Hegels publicistische und pädagogische Wirksamkeit in Königreich Bayern. Die Gründung seines Hausstandes, III: Das Rectorat des Gymnasiums in Nürnberg”, s. 79–85.

⁹ Zob. korespondencję Hegla z Niethammerem, tj. list Niethammera do Hegla z 26 października 1808 roku, s. 249–250, list Hegla do Niethammera z 28/29 października 1808 roku, s. 251–255, list Hegla do Niethammera z 4 listopada 1808 roku, s. 255–256, list Niethammera do Hegla z 17 listopada 1808 roku, s. 259–260, list Hegla do Niethammera z 22 listopada 1808 roku, s. 260–263, list Hegla do Niethammera z 14 grudnia 1808 roku, w: *Briefe von und an Hegel*, hrsg. von J. Hoffmeister, Bd. 1: 1785–1812 (G. W. F. Hegel, *Sämtliche Werke* 27; *Philosophische Bibliothek* 235), Hamburg 1952, s. 269–273.

¹⁰ W latach 1808–1816 Hegel wygłaszał wykłady dla uczniów gimnazjum norymberskiego. Prowadził 12 godzin tygodniowo zajęć z propedeutyki filozoficznej dla trzech poziomów edukacji (zob. F. Nicolin, *Pädagogik – Propädeutik – Enzyklopädie*, w: G. W. F. Hegel, *Einführung in seine Philosophie*, hrsg. von O. Pöggeler, [Kolleg Philosophie] Freiburg – München 1977, s. 91–105, zwłaszcza s. 91). W ramach wykładów starał się wykorzystać częściowo m.in. passusy z wydanej już *Fenomenologii ducha*, a także części z tworzonych stopniowo dzieła logicznego (zob. T. Pinkard, *Hegel. A Biography*, s. 332–333). Wykłady zostały selektywnie wydane przez Karla Rosenkranza w 1840 roku, jako *Philosophische Propädeutik* (zob. Georg Wilhelm Friedrich Hegel's *philosophische Propädeutik*, hrsg. von K. Rosenkranz, [Georg Wilhelm Friedrich Hegel's Werke 18] Berlin 1840, a także F. Nicolin, *Pädagogik – Propädeutik – Enzyklopädie*, w: G. W. F. Hegel, *Einführung in seine Philosophie*, s. 93). Rosenkranz dysponował (przesłanymi mu przez Marie Hegel do Królewca) tekstami przygotowanymi przez autora do odczytu podczas zajęć, jak również rozszerzonymi wersjami wygłoszonych wykładów zanotowanych przez uczniów, uzupełnionymi następnie dodatkowymi uwagami Hegla (zob. Georg Wilhelm Friedrich Hegel's *philosophische Propädeutik*, s. V–VI). Otrzymał także od Georga Andreasa Gablera, ucznia i następcy Hegla na katedrze berlińskiej, a w latach 1810–1811 prywatnego nauczyciela w Norymberdze, jeszcze jeden zeszyt uzupełnień (zob. Georg Wilhelm Friedrich Hegel's *philosophische Propädeutik*, s. VI, a także K. Grotzsch, *Editorischer Bericht*, w: G. W. F. Hegel, *Nürnberger Gymnasialkurse und Gymnasialreden (1808–1816)*, hrsg. von K. Grotzsch, Bd. 2: *Beilagen und Anhang (Gesammelte Werke 10.2)*, Hamburg 2006, s. 851–1056, a zwłaszcza, s. 987). Rosenkranz dla tego zróżnicowanego zbioru tekstów pochodzących z wielu lat zaproponował własny układ, który nakierowany był na dostosowanie zbioru do pełnienia funkcji podręcznika w edukacji filozoficznej. Rekonstrukcja Rosenkranza okazała się niezgodna ze zmiennym układem, w jakim Hegel wygłaszał te wykłady w kolejnych latach na podstawie obowiązujących wówczas bawarskich przepisów (zob. F. Nicolin, *Pädagogik – Propädeutik – Enzyklopädie*, w: G. W. F. Hegel, *Einführung in seine Philosophie*, s. 98–99). Część zeszytów, które Rosenkranz miał do dyspozycji, przez długi czas była niedostępna, gdyż tuż po przekazaniu spuścizny Hegla do berlińskiej biblioteki królewskiej przyporządkowano je do zbiorów zupełnie innego badacza i dopiero w 1975 roku ponownie je zidentyfikowano (zob. F. Nicolin, *Pädagogik – Propädeutik – Enzyklopädie*, w: G. W. F. Hegel, *Einführung in seine Philosophie*, s. 93). Oprócz tego odkryto także kolejne teksty, gdyż zachowały się zeszyty dwóch uczniów Hegla (jednym z nich był wrocławski prawnik Julius Friedrich Heinrich Abegg), obejmujące partie wykładów i uzupełnienia

podyktowane przez filozofa (zob. F. W. Kantzenbach, *Hegels Psychologie 1811/12 nach einer unbekanntenen Nachschrift*, „Zeitschrift für Bayerische Kirchengeschichte”, Nr. 46 (1977), s. 272–273, a także Hegels „*Philosophische Enzyklopädie*” in Nürnberg. Mit einer Nachschrift von 1812/13, herausgegeben und erläutert von U. Rameil, „Hegel-Studien”, Nr. 30 (1995), s. 9–38, zwłaszcza, s. 11, 13, przyp. 10).

¹¹ Georg Wilhelm Friedrich Hegel's *philosophische Propädeutik*, hrsg. von K. Rosenkranz (Georg Wilhelm Friedrich Hegel's Werke 18) Berlin 1840 „Erster Cursus. Unterklasse. Rechts-, Pflichten-, und Religionslehre”. Zob. też *Berichte Hegels über seine Unterrichtsgegenstände. Aus den gedruckten Gymnasialprogrammen*, w: G. W. F. Hegel, *Werke in zwanzig Bänden*, 4. Nürnberg und Heidelberger Schriften 1808–1817, s. 294–298 znajdziemy tam dokładne wskazanie tych wykładów Hegla oraz krótkie ich omówienie).

¹² Zob. K. Fischer, *Geschichte der neuern Philosophie*, Bd. 8: *Hegels Leben, Werke und Lehre*, Tl. 1, Heidelberg 1901, „Erstes Buch: Hegels Leben und Werke, Siebentes Capitel: Hegels publicistische und pädagogische Wirksamkeit in Königreich Bayern. Die Gründung seines Hausstandes, IV: Die Gründung des Hausstandes, 2: Maria von Tucher”, s. 86–89, a zwłaszcza przypis 1 na stronie 88.

¹³ O owocach pracy naukowej Hegla w okresie norymberskim traktują obszernie prace Fischera, Hayma i Rosenkranza. Twardowski w swoim wykładzie sięga do nich i na ich podstawie buduje swój wywód. Jednocześnie też prowadzi bezpośrednią lekturę dzieł Hegla. W dalszej części komentarza wskazujemy na te jego odwołania.

¹⁴ Początkowo Hegel planował wydać dwutomową publikację *System der Wissenschaft*. Jej pierwszą część stanowić miała *Die Phänomenologie des Geistes* (i rzeczywiście opublikowana jest jako pierwszy tom tego zbioru). Druga część miała obejmować logikę, filozofię przyrody i filozofię ducha (zob. G. W. F. Hegel's *System der Wissenschaft, Intelligenzblatt der Allgem. Literatur-Zeitung nr 94 z 25 listopada 1807 r.*, col. 753, a także F. Hogemann, W. Jaeschke, *Die Wissenschaft der Logik*, w: G. W. F. Hegel, *Einführung in seine Philosophie*, hrsg. von Otto Pöggeler (Kolleg Philosophie), Freiburg – München 1977, s. 75–90, s. 76; Walter Kaufmann, *Hegel. A reinterpretation*, Notre Dame, IN 1978, s. 174). Prace nad *Logiką* rozpoczął Hegel już tuż po opublikowaniu *Fenomenologii ducha* (zob. F. Hogemann, W. Jaeschke, *Die Wissenschaft der Logik*, w: G. W. F. Hegel, *Einführung in seine Philosophie*, s. 75), jeszcze w Bambergu. Świadectwem tych starań są dwa fragmenty zachowane w spuściźnie (obecnie opublikowane) (zob. E. Ziesche, *Der handschriftliche Nachlaß*, Tl. 1, s. 46–48). Prace kontynuował przez wiele lat w Norymberdze. Stopniowe kształtowanie się i rozrastanie się części logicznej, mające odzwierciedlenie w wykładach logiki w gimnazjum, skłoniło Hegla do opublikowania jej jako osobnej książki (zob. F. Hogemann, W. Jaeschke, *Die Wissenschaft der Logik*, w: G. W. F. Hegel, *Einführung in seine Philosophie*, s. 76). Ostatecznie *Wissenschaft der Logik* została wydana w latach 1812–1816 w dwóch częściach obejmujących trzy woluminy. Po opublikowaniu była powszechnie odrzucana, uznawano ją jedynie w kręgu samego Hegla (zob. F. Hogemann, W. Jaeschke, *Die Wissenschaft der Logik*, w: G. W. F. Hegel, *Einführung in seine Philosophie*, s. 75). Na tydzień przed śmiercią Hegel ukończył nową przedmowę (datowaną na 7 listopada 1831 r.) do drugiego wydania (zob. G. W. F. Hegel, *Vorrede zur zweiten Ausgabe*, w: *Georg Wilhelm Friedrich Hegel's Wissenschaft der Logik*, hrsg. von Leopold von Henning, Tl. 1: Die objektive Logik, Abth. 1: Die Lehre vom Seyn (Georg Wilhelm Friedrich Hegel's Werke 3), Berlin 1833, s. 10–25), a także zdażył wprowadzić poprawki do pierwszej części pierwszego tomu (zob. W. Kaufmann, *Hegel. A reinterpretation*, s. 177–178). Wydanie to zostało opublikowane staraniem jego uczniów w latach 1833–1834. To właśnie oni próbowali bronić pozycji tego dzieła, jednak wraz z ich odejściem popadło ono niemal w zapomnienie. Do odrodzenia zainteresowania *Wissenschaft der Logik* doprowadził dopiero Karol Marks (zob. F. Hogemann, W. Jaeschke, *Die Wissenschaft der Logik*, w: G. W. F. Hegel, *Einführung in seine Philosophie*, s. 75). Zob. G. W. F. Hegel, *Wissenschaft der Logik*, Bd. 1: *Die objective Logik*, Nürnberg

1812; G. W. F. Hegel, *Wissenschaft der Logik*, Bd. 1: *Die objective Logik*, Buch 2: *Die Lehre vom Wesen*, Nürnberg 1813.

¹⁵ G. W. F. Hegel, *Wissenschaft der Logik*, Bd. 2: *Die subjective Logik oder Lehre vom Begriff*, Nürnberg 1816.

¹⁶ G. W. F. Hegel, *Wissenschaft der Logik*, Tl. 1: *Die objective Logik*, Bd. 1: *Die Lehre vom Seyn*, Stuttgart-Tübingen 1832.

¹⁷ Porównaj wykaz wykładów Hegla z *Philosophische Propädeutik (1808–1811)* z porządkiem wywodu w *Wissenschaft der Logik (1812–1813)*. Zob. też *Berichte Hegels über seine Unterrichtsgegenstände. Aus den gedruckten Gymnasialprogrammen*, w: G. W. F. Hegel, *Werke in zwanzig Bänden*, 4. Nürnberg und Heidelberger Schriften 1808–1817, s. 294–298. Zob. też G. W. F. Hegel, *Wissenschaft der Logik*, Bd. 1: *Die objective Logik*, Nürnberg 1812, s. 11–14; G. W. F. Hegel, *Wissenschaft der Logik*, Bd. 1: *Die objective Logik*, Buch 2: *Die Lehre vom Wesen*, Nürnberg 1813, s. 3–6.

¹⁸ Twardowski podąża tutaj konsekwentnie za wykładem Hayma. Dokonuje trafnego i koniecznego ze względu na czas i formę swojego wykładu streszczenia. Jego istotą jest wnikliwa analiza treści kończących wykład XI i rozpoczynających wykład XII. Zob. R. Haym, *Hegel und seine Zeit*, „Zwölfte Vorlesung. Publicistische und pädagogische Wirksamkeit. Die philosophische Propädeutik und die in ihr enthaltenen Modificationen des Systems. Methode des propädeutischen Unterrichts. Übergang zur *Wissenschaft der Logik*”, s. 280–291 oraz „Dreizehnte Vorlesung. Die Logik. Wandelungen, Reinigung und Vereicherung, welche die Logik erfahren hat. Ihr Verhältnis zur Kritik der reinen Vernunft und zum Identitätssystem. Ihre formelle Vorvollkommnung. Identificierung von Logik und Metaphysik”, s. 292–306. Oczywiście Twardowski w dalszej części swojego wykładu prowadzi równie wnikliwą lekturę pracy Hayma. Sięga też do Fischera i dokonuje bezpośredniej lektury dzieła Hegla, co postaramy się wskazać.

¹⁹ Zob. R. Haym, *Hegel und seine Zeit*, „Dreizehnte Vorlesung. Die Logik. Ihre formelle Vorvollkommnung. Identificierung von Logik und Metaphysik”, s. 302–304. Zob. też uwagi K. Fischera w *Geschichte der neuern Philosophie*, Bd. 8: *Hegels Leben, Werke und Lehre*, Tl. 1, Heidelberg 1901, „Zweites Buch: Hegels Lehre, Zwölftes Capitel: Die Religion und das absolute Wissen, IV: Das absolute Wissen, 2: Phänomenologie und Logik. Das System der Philosophie”, s. 431–432.

²⁰ Zob. K. Fischer, *Geschichte der neuern Philosophie*, Bd. 8: *Hegels Leben, Werke und Lehre*, Tl. 1, Heidelberg 1901, „Zweites Buch: Hegels Lehre, Dreizehntes Capitel: Der Gegenstand und die Methode der Logik, I: Der Gegenstand der Logik, 1: Die Werke”, s. 433–434, „2. Aufgabe und Thema”, s. 434–435, „3. Einleitung”, s. 435–439.

²¹ G. W. F. Hegel, *Wissenschaft der Logik*, Bd. 1: *Die objective Logik*, Nürnberg 1812, „Vorrede”, s. IV. Zob. też G. W. F. Hegel, *Nauka logiki*, przełożył i objaśnieniami opatrzył A. Landman, t. I, „Przedmowa”, s. 4.

²² G. W. F. Hegel, *Wissenschaft der Logik*, Bd. 1: *Die objective Logik*, Nürnberg 1812, „Einleitung”, s. XVI. Zob. też G. W. F. Hegel, *Nauka logiki*, t. I, „Wstęp”, s. 46.

²³ G. W. F. Hegel, *Wissenschaft der Logik*, Bd. 1: *Die objective Logik*, Nürnberg 1812, „Einleitung”, s. XXXIV. Zob. też G. W. F. Hegel, *Nauka logiki*, t. I, „Wstęp”, s. 29–30.

²⁴ Zob. K. Fischer, *Geschichte der neuern Philosophie*, Bd. 8: *Hegels Leben, Werke und Lehre*, Tl. 1, Heidelberg 1901, „Zweites Buch: Hegels Lehre, Dreizehntes Capitel: Der Gegenstand und die Methode der Logik, II: Die Methode, 1: Die Kategorien. Die Denkbestimmungen und die Denktätigkeit”, s. 439–440.

²⁵ Zob. ibidem.

²⁶ Zob. K. Fischer, *Geschichte der neuern Philosophie*, Bd. 8: *Hegels Leben, Werke und Lehre*, Tl. 1, Heidelberg 1901, „Zweites Buch: Hegels Lehre, Dreizehntes Capitel: Der Gegenstand und die Methode der Logik, II: Die Methode, 2: Der dialektische Proceß und die Entwicklung”, s. 441.

²⁷ Zob. ibidem, s. 441–442.

²⁸ Zob. K. Fischer, *Geschichte der neuern Philosophie*, Bd. 8: *Hegels Leben, Werke und Lehre*, Tl. 1, Heidelberg 1901, „Zweites Buch: Hegels Lehre, Dreizehntes Capi-

tel: Der Gegenstand und die Methode der Logik, II: Die Methode, 3: Die Einleitung", s. 442–443.

²⁹ Zob. ibidem.

³⁰ Zob. ibidem.

³¹ Zob. K. Fischer, *Geschichte der neuern Philosophie*, Bd. 8: *Hegels Leben, Werke und Lehre*, Tl. 1, Heidelberg 1901, „Zweites Buch: Hegels Lehre, Dreizehntes Capitel: Der Gegenstand und die Methode der Logik, II: Die Methode, 4: Der Begriff Gottes in der Logik. Das Reich der Schatten", s. 444–445.

³² G. W. F. Hegel, *Wissenschaft der Logik*, Bd. 1: *Die objective Logik*, Nürnberg 1812, „Einleitung", s. XIII; G. W. F. Hegel, *Nauka logiki*, t. I, „Wstęp", s. 43.

³³ Zob. K. Fischer, *Geschichte der neuern Philosophie*, Bd. 8: *Hegels Leben, Werke und Lehre*, Tl. 1, Heidelberg 1901, „Zweites Buch: Hegels Lehre, Dreizehntes Capitel: Der Gegenstand und die Methode der Logik, II: Die Methode, 5: Die Logik und die Geschichte der Philosophie", s. 445–446. Należy zaznaczyć w tym miejscu, że przytoczone niewątpliwie za Fischerem przez Twardowskiego cytaty z Hegla pochodzą z *Encyklopedii nauk filozoficznych*. Zob. G. W. F. Hegel, *Encyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse. Zum Gebrauch seiner Vorlesungen*, Heidelberg 1817. Polskie wydanie na podstawie wyd. drugiego z 1830 roku. Zob. G. W. F. Hegel, *Encyklopedia nauk filozoficznych*, przeł. Ś. F. Nowicki (Biblioteka Klasyków Filozofii), Warszawa 1990.

³⁴ Zob. G. W. F. Hegel, *Encyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse. Zum Gebrauch seiner Vorlesungen*, Heidelberg 1817, „Einleitung", §13. Zob. G. W. F. Hegel, *Encyklopedia nauk filozoficznych*, § 13.

³⁵ Zob. G. W. F. Hegel, *Encyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse. Zum Gebrauch seiner Vorlesungen*, Heidelberg 1817, §86. Zob. G. W. F. Hegel, *Encyklopedia nauk filozoficznych*, § 86.

³⁶ Zob. ibidem.

³⁷ G. W. F. Hegel, *Wissenschaft der Logik*, Bd. 1: *Die objective Logik*, Nürnberg 1812, s. 11–14.

³⁸ G. W. F. Hegel, *Wissenschaft der Logik*, Bd. 1: *Die objective Logik*, Nürnberg 1812: I. Abschnitt. Erstes Kapitel. A. Seyn, s. 22. Zob. też G. W. F. Hegel, *Nauka logiki*, t. I, „Księga pierwsza. Nauka o bycie. Dział pierwszy. Określoność (Jakość). Rozdział pierwszy. A. Byt", s. 92.

³⁹ G. W. F. Hegel, *Wissenschaft der Logik*, Bd. 1: *Die objective Logik*, Nürnberg 1812: I. Abschnitt. Erstes Kapitel. C. Werden. Einheit des Seyns und Nichts", s. 23. Zob. też G. W. F. Hegel, *Nauka logiki*, t. I, „Księga pierwsza. Nauka o bycie. Dział pierwszy. Określoność (Jakość). Rozdział pierwszy. C. Stawanie się. Jednia bytu i Niczego", s. 93.

⁴⁰ G. W. F. Hegel, *Wissenschaft der Logik*, Bd. 1: *Die objective Logik*, Nürnberg 1812, s. 11–14. Zob. też W. Windelband, *Die Geschichte der neueren Philosophie*, „III. Theil. Die nachkantische Entwicklung der deutschen Philosophie nach Kant. §68. Der logische Idealismus (Hegel), s. 295–330.

⁴¹ Zob. też W. Windelband, *Die Geschichte der neueren Philosophie*, „III. Theil. Die nachkantische Entwicklung der deutschen Philosophie nach Kant. §68. Der logische Idealismus (Hegel), s. 314–315.

⁴² Zob. ibidem, s. 315.

⁴³ Twardowski powraca w tym momencie do wykładu Hayma i kontynuuje swoje rozważania bezpośrednio za nim. Podyktowane jest to niewątpliwie brakiem czasu, albowiem wykład piąty i szósty Twardowskiego przypadają na przełom maja i czerwca 1905 roku, a więc zbliżał się nieubłaganie koniec semestru. Poza tym rozważania Fischera i Rosenkranza w tej fazie prezentowały znacznie dłuższy wywód, na który Twardowski w tym momencie nie mógł już sobie pozwolić. Niemniej jednak rozważania Fischera, Rosenkranza, a nawet Windelbanda, pojawiają się i towarzyszą jego wykładowi. Zob. R. Haym, *Hegel und seine Zeit*, „Vierzehnte Vorlesung. Die Heidelberger Periode", s. 332.

⁴⁴ Zob. *ibidem*.

⁴⁵ Zob. *List Niethammera do Hegla z 13 września 1816 roku*, s. 134–135, a także *list Senatu Uniwersytetu w Erlangen do Hegla z 19 września 1816 roku*, s. 135 i *list Hegla do Senatu Uniwersytetu w Erlangen z 19 września 1816 roku w: Briefe von und an Hegel*, hrsg. von J. Hoffmeister, Bd. 2: 1813–1822 (G. W. F. Hegel, *Sämtliche Werke* 28; Philosophische Bibliothek 236), Hamburg 1953, s. 135–136. Zob. też uwagi K. Fischer, *Geschichte der neuern Philosophie*, Bd. 8: *Hegels Leben, Werke und Lehre*, Tl. 1, Heidelberg 1901, „Erstes Buch: Hegels Leben und Werke, Neuntes Capitel: Hegel als Professor der Philosophie in Heidelberg (1816–1818)”, I. Drei Berufungen, 1: Erlangen”, s. 98–99.

⁴⁶ Tym, który proponował Heglowi posadę na Uniwersytecie Berlińskim, był minister Schuckmann. Zob. *List Schuckmanna do Hegla z 15 sierpnia 1816 roku*, s. 111–112 oraz *list Hegla do Schuckmanna z 28 sierpnia 1816*, w: *Briefe von und an Hegel*, hrsg. von J. Hoffmeister, Bd. 2: 1813–1822 (G. W. F. Hegel, *Sämtliche Werke* 28; Philosophische Bibliothek 236), Hamburg 1953, s. 123–124. Zob. też uwagi K. Fischera w *Geschichte der neuern Philosophie*, Bd. 8: *Hegels Leben, Werke und Lehre*, Tl. 1, Heidelberg 1901, „Erstes Buch: Hegels Leben und Werke, Neuntes Capitel: Hegel als Professor der Philosophie in Heidelberg (1816–1818)”, I. Drei Berufungen, 2: Berlin”, s. 99–100.

⁴⁷ Zob. korespondencję Hegla z Daubem, tj. *list Dauba do Hegla z 30 lipca 1816 roku*, *list Hegla do Dauba z 6 sierpnia 1816 roku*, *list Dauba do Hegla z 16 sierpnia 1816 roku*, *list Hegla do Dauba z 20 sierpnia 1816 roku*, *list Dauba do Hegla również z 20 sierpnia 1816 roku*, *list Hegla do Dauba z 25 sierpnia 1816 roku*, *list Hegla do Dauba z 8 września 1816 roku*, oraz *list Dauba do Hegla z 16 września 1816 roku*, w: *Briefe von und an Hegel*, hrsg. von J. Hoffmeister, Bd. 2: 1813–1822 (G. W. F. Hegel, *Sämtliche Werke* 28; Philosophische Bibliothek 236), Hamburg 1953, s. 92, 103–104, 112–118, 122–123, 129–130, 137–138. Zob. też uwagi K. Fischera w: *Geschichte der neuern Philosophie*, Bd. 8: *Hegels Leben, Werke und Lehre*, Tl. 1, Heidelberg 1901, „Erstes Buch: Hegels Leben und Werke, Neuntes Capitel: Hegel als Professor der Philosophie in Heidelberg (1816–1818)”, I. Drei Berufungen, 3: Heidelberg”, s. 100–101.

⁴⁸ Zob. też uwagi K. Fischera w: *Geschichte der neuern Philosophie*, Bd. 8: *Hegels Leben, Werke und Lehre*, Tl. 1, Heidelberg 1901, „Erstes Buch: Hegels Leben und Werke, Neuntes Capitel: Hegel als Professor der Philosophie in Heidelberg (1816–1818)”, I. Drei Berufungen, 3: Heidelberg”, s. 100–101.

⁴⁹ „Heidelbursche Jahrbücher der Litteratur” było czasopismem wydawanym od 1808 do 1817 roku. Hegel był współredaktorem ostatnich dwóch jego tomów z 1817 roku.

⁵⁰ Zob. recenzję Hegla z 3 tomu dzieł Jacobiego. *Friedrich Heinrich Jacobis Werke*, Bd. 3, Leipzig 1816 w: „Heidelbursche Jahrbücher der Litteratur”, Jg. 10, 1817, Erste Hälfte, No. 1, s. 1–16, No. 2, s. 17–32.

⁵¹ Obszerna, anonimowa recenzja *Verhandlungen...* została opublikowana przez Hegla we współredagowanych przez niego „Heidelbursche Jahrbücher der Litteratur” z 1817 r. (zob. *Verhandlungen in der Versammlung der Landstände des Königreichs Württemberg, im Jahr 1815 und 1816, XXIII Abtheilungen*, 1815. 1816, „Heidelbursche Jahrbücher der Litteratur 1817”, Nr. 66, s. 1041–1056; Nr. 67, s. 1057–1072; Nr. 68, s. 1073–1088; Nr. 73, s. 1153–1168; Nr. 74, s. 1169–1184; Nr. 75, s. 1185–1200; Nr. 76, s. 1201–1216; Nr. 77, s. 1217–1232) oraz następnie jako separatum (także anonimowo) (zob. *Beurtheilung der im Druck erschienenen: Verhandlungen in der Versammlung der Landstände des Königreichs Württemberg, im Jahr 1815 und 1816*, Heidelberg (1818?)). Była komentarzem do wydanego tekstu obrad Zgromadzenia Stanów Krajowych Królestwa Wirtembergii. Hegel powrócił tym samym do tematu, który już wcześniej podejmował w 1798 roku. W ciągu dwudziestu lat od tego momentu w Wirtembergii doszło do ogromnych przeobrażeń (znaczny rozrost terytorialny państwa, zmiany społeczne, wprowadzenie reform napoleońskich). Żyjący w pobliskim badeńskim Heidelbergu filozof zdecydował się ponownie zabrać głos w sprawie rodzinnego państwa, tym razem publicznie. Hegel zdecydowanie wypowiedział się sprawie konfliktu wybuchłego wokół nowej konstytucji, stając zdecydowanie po stronie no-

wego króla, Wilhelma I, a przeciwko broniącym swych uprawnień arystokratom, chcącym powrotu do sytuacji sprzed rewolucji francuskiej (zob. S. Avineri, *Hegel's theory of the modern state* (Cambridge Studies in the History and Theory of Politics), Cambridge 1994, s. 72–74; T. Pinkard, *Hegel. A Biography*, s. 399–411). Podana przez Twardowskiego informacja o zaoferowaniu Heglowi pozycji kanclerza uniwersytetu w Tybindze w zamian za napisanie tekstu o konstytucji wirtensberskiej została podana pierwotnie przez Hayma (zob. R. Haym, *Hegel und seine Zeit*, s. 350, 507, przyp. 13). Nie jest prawdziwa (choć nadal powtarzana). Haym w swoich późniejszych opublikowanych wspomnieniach sam uznał tę informację za pochodzącą z wątpliwego źródła (zob. K. Rosenkranz, *Apologie Hegels gegen Dr. R. Haym*, Berlin 1858, s. 31–32; K. Rosenkranz, *Hegel als deutscher Nationalphilosoph*, Leipzig 1870, s. 147; R. Haym, *Aus meinem Leben. Erinnerungen. Aus dem Nachlaß herausgegeben*, Berlin 1902, s. 257; O. Pöggeler, *Hegel und Heidelberg*, „Hegel–Studien”, Nr. 6 (1971), s. 65–133, s. 90; O. Pöggeler, *Hegel und der Stuttgarter Landtag, w: Kant oder Hegel? Über Formen der Begründung in der Philosophie*, hrsg. von Dieter Heinrich (Veröffentlichungen der Internationalen Hegel–Vereinigung 12), Stuttgart 1983, s. 59–79, s. 72, przyp. 8; H.–Ch. Lucas, „Wer hat die Verfassung zu machen, das Volk oder wer anders?“. *Zu Hegels Verständnis der konstitutionellen Monarchie zwischen Heidelberg und Berlin*, w: *Hegels Rechtsphilosophie im Zusammenhang der europäischen Verfassungsgeschichte*, hrsg. von H.–Ch. Lucas, O. Pöggeler, (Spekulation und Erfahrung 2.1), Stuttgart – Bad Cannstatt 1986, s. 182–183).

⁵² Zob. *Berichte Hegels über seine Unterrichtsgegenstände. Aus den gedruckten Gymnasialprogrammen*, w: G. W. F. Hegel, *Werke in zwanzig Bänden*, 4. Nürnberg und Heidelberg Schriften 1808–1817, s. 294–298. Zob. też K. Fischer, *Geschichte der neuern Philosophie*, Bd. 8: *Hegels Leben, Werke und Lehre*, Tl. 1, Heidelberg 1901, „Erstes Buch: Hegels Leben und Werke, Neuntes Capitel: Hegel als Professor der Philosophie in Heidelberg (1816–1818), II: Zwei Jahre in Heidelberg, 2: Vorlesungen und Amtsgenossen”, s. 102–105. Ta część wykładu Twardowskiego jest streszczeniem fragmentów wskazanych w podziale wykładów Hegla oraz uwag do nich Fischera.

⁵³ Zob. G. W. F. Hegel, *Encyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundsisse. Zum Gebrauch seiner Vorlesungen*, Heidelberg 1817.

⁵⁴ *Encyklopedia nauk filozoficznych* powstała w zarysie w 1817 roku w Heidelbergu. Zawiera ona zaprojektowane przedstawienie ogólnej filozofii systemowej Hegla i została pomyślana jako kompendium wykładowe. W szczególności dotyczy zagadnień metafizyki i ontologii. W 1827 roku ukazała się ona po raz drugi, poprawiona przez Hegla. Trzeci raz Hegel wydał ją w dwa razy obszerniejszym zbiorze w 1830 roku. Była to ponownie poprawiona edycja. Współczesne przedruki (jak np. wydanie Suhrkamp) oparte są przeważnie na tej trzeciej edycji, powiększonej o dodatki pochodzące z rękopisów i notatek z wykładów studentów Hegla. Bazą dla powstania *Encyklopädie der philosophischen Wissenschaften* były teksty przygotowane do zajęć, które Hegel prowadził wcześniej w gimnazjum norymberskim (zob. F. Nicolin, *Pädagogik – Propädeutik – Enzyklopädie*, w: G. W. F. Hegel, *Einführung in seine Philosophie*, hrsg. von O. Pöggeler (Kolleg Philosophie), Freiburg – München 1977, s. 91–105, zwłaszcza s. 101). Przepisy wymagały od niego wygłoszenia cyklu wykładów zatytułowanych *Einleitung in die Kenntniß des allgemeinen Zusammenhangs der Wissenschaften* (zob. *Allgemeines Normativ der Einrichtung der öffentlichen Unterrichts Anstalten in dem Königreiche*, w: *Mittelschulgeschichtliche Dokumente Altbayerns einschließlich Regensburgs*, gesammelt von G. Lurz, Tl. 2: Seit der Neuorganisation des Schulwesens in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts bis zur Säkularisation (Monumenta Germaniae Paedagogica 42), Berlin 1908, s. 561–584, zwłaszcza s. 575). Postulowano, by nauczyciel filozofii w klasie wyższej gimnazjum przedstawił wcześniej omawiane oddzielnie elementy w ramach całości określonej jako „encyklopedia filozoficzna” (zob. *Allgemeines Normativ der Einrichtung der öffentlichen Unterrichts Anstalten in dem Königreiche*, w: *Mittelschulgeschichtliche Dokumente Altbayerns einschließlich Regensburgs*, s. 585). Nie posiadając zadowolającego go

tekstu innego autora, na którym mógłby się oprzeć, realizując ten cel dydaktyczny, Hegel napisał go sam, a następnie rozwinął w *Encyklopedię* (zob. T. Pinkard, *Hegel. A Biography*, s. 337; W. Kaufmann, *Hegel. A reinterpretation*, s. 172–173). *Encyklopedia* jako książka została opublikowana w 1817 roku w Heidelbergu (zob. F. Nicolin, *Pädagogik – Propädeutik – Enzyklopädie*, w: G. W. F. Hegel, *Einführung in seine Philosophie*, s. 101). Jak wskazuje jej podtytuł, miała stanowić dla Hegla materiał powiązany z jego uniwersyteckimi wykładami i pełniła tę funkcję przez 10 lat (zob. F. Nicolin, *Pädagogik – Propädeutik – Enzyklopädie*, w: G. W. F. Hegel, *Einführung in seine Philosophie*, s. 103). Różnice między pierwszym i drugim wydaniem (z 1817 roku: G. W. F. Hegel, *Encyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse. Zum Gebrauch seiner Vorlesungen*, Heidelberg 1817; a z 1827 roku: G. W. F. Hegel, *Encyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse. Zum Gebrauch seiner Vorlesungen*, zweite Ausgabe) są znaczne, książka niemal podwoiła swoją objętość, gdyż Hegel wykorzystał w nim doświadczenia pracy z tym tekstem w ramach dydaktyki (zob. F. Nicolin, *Pädagogik – Propädeutik – Enzyklopädie*, w: G. W. F. Hegel, *Einführung in seine Philosophie*, s. 102–103). Do kolejnych wydań uczniowie filozofa do zarysu, jakim jest „Encyklopedia”, dołączyli także materiały z jego wykładów (zob. F. Nicolin, *Pädagogik – Propädeutik – Enzyklopädie*, w: G. W. F. Hegel, *Einführung in seine Philosophie*, s. 103). *Encyklopedia* we wczesnych latach berlińskich Hegla prawie całkowicie przyćmiła *Fenomenologię*, która została niemal zapomniana. W późniejszym czasie ten trend ponownie się odwrócił.

⁵⁵ Zob. też uwagi K. Fischera w: *Geschichte der neuern Philosophie*, Bd. 8: *Hegels Leben, Werke und Lehre*, Tl. 1, Heidelberg 1901, „Erstes Buch: Hegels Leben und Werke, Neuntes Capitel: Hegel als Professor der Philosophie in Heidelberg (1816–1818), II: Zwei Jahre in Heidelberg, 1. Die Enzyklopädie”, s. 101–102.

⁵⁶ Zob. G. W. F. Hegel, *Encyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse. Zum Gebrauch seiner Vorlesungen*, Heidelberg 1817. Zob. też uwagi R. Hayma w *Hegel und seine Zeit*, „Vierzehnte Vorlesung, Die Enzyklopädie”, s. 337–343.

⁵⁷ Zob. G. W. F. Hegel, *Encyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse. Zum Gebrauch seiner Vorlesungen*, Heidelberg 1817, „Inhalts-Anzeige”, „A. Die Wissenschaft der Logik”, s. 3–123, „B. Die Philosophie der Natur”, s. 124–204, „C. Die Philosophie des Geistes”, s. 205–286. Zob. G. W. F. Hegel, *Encyklopedia nauk filozoficznych*, „Część pierwsza. Nauka Logiki”, §19–244, „Część druga. Filozofia Przyrody”, §245–376, „Część trzecia. Filozofia Ducha”, §377–577.

⁵⁸ Porównaj podział logiki u Hegla w G. W. F. Hegel, *Wissenschaft der Logik*, Bd. 1: *Die objective Logik*, Nürnberg 1812 oraz w G. W. F. Hegel, *Encyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse. Zum Gebrauch seiner Vorlesungen*, Heidelberg 1817, „Inhalts-Anzeige”, „A. Die Wissenschaft der Logik”, s. 3–123, „B. Die Philosophie der Natur”, s. 124–204, „C. Die Philosophie des Geistes”, s. 205–286. Zob. G. W. F. Hegel, *Encyklopedia nauk filozoficznych*, „Część pierwsza. Nauka Logiki”, §19–244, „Część druga. Filozofia Przyrody”, §245–376, „Część trzecia. Filozofia Ducha”, §377–577.

⁵⁹ Zob. ibidem.

⁶⁰ Zob. G. W. F. Hegel, *Encyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse. Zum Gebrauch seiner Vorlesungen*, Heidelberg 1817, §33. Polskie wydanie na podstawie wyd. trzeciego z 1830 roku. Zob. G. W. F. Hegel, *Encyklopedia nauk filozoficznych*, § 33.

⁶¹ Zob. K. Fischer, *Geschichte der neuern Philosophie*, Bd. 8: *Hegels Leben, Werke und Lehre*, Tl. 1, Heidelberg 1901, „Zweites Buch: Hegels Lehre, Zweiundzwanzigstes Capitel: Die Lehre vom Begriff. C: Die Idee, III: Die Idee des Erkennens und des Wollens, 3. Die absolute Idee”, s. 574.

⁶² Zob. G. W. F. Hegel, *Encyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse. Zum Gebrauch seiner Vorlesungen*, Heidelberg 1817, „Inhalts-Anzeige”, „B. Die Philosophie der Natur”, s. 124–204. Zob. G. W. F. Hegel, *Encyklopedia nauk filozoficznych*, „Część druga. Filozofia Przyrody”, §245–376.

⁶³ Zob. też W. Windelband, *Die Geschichte der neueren Philosophie*, „III. Theil. Die nachkantische Entwicklung der deutschen Philosophie nach Kant. §8. Der logische Idealismus (Hegel), s. 325.

⁶⁴ Zob. G. W. F. Hegel, *Encyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse. Zum Gebrauch seiner Vorlesungen*, Heidelberg 1817, „Inhalts-Anzeige“, „C. Die Philosophie des Geistes“, s. 205–286. Zob. G. W. F. Hegel, *Encyklopedia nauk filozoficznych*, „Część trzecia. Filozofia Ducha“, §377–577.

⁶⁵ Zob. W. Wundt, *Ueber Ziele und Wege der Völkerpsychologie*, „Philosophische Studien“, Bd. 4 (1888), s. 1–27 oraz idem, *Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte*, Bd. 1: „Die Sprache“, Tl. 1, Leipzig 1900, s. 1–6 (*Begriff und Aufgabe der Völkerpsychologie*).

⁶⁶ Zob. F. Eulenburg, *Über die Möglichkeit und die Aufgaben einer Sozialpsychologie. Akademische Antrittsrede*, „Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich“, Bd. 24 (1900), s. 201–237.

⁶⁷ Zob. też W. Windelband, *Die Geschichte der neueren Philosophie*, „III. Theil. Die nachkantische Entwicklung der deutschen Philosophie nach Kant. §68. Der logische Idealismus (Hegel), s. 327–330.

⁶⁸ Zob. ibidem.

⁶⁹ Berlińskie wykłady Hegla wydane przez uczniów po jego śmierci pierwotnie obejmowały: filozofię historii, estetykę, filozofię religii i historię filozofii (inne dołączono do nowej wersji *Encyklopedii*). Popularność tych opublikowanych tekstów w późniejszych latach była większa niż *Fenomenologii* i *Logiki* (zob. W. Kaufmann, *Hegel. A reinterpretation*, s. 222). Jest to o tyle ciekawe, że Hegel był słabym mówcą i przez wiele lat miał duże problemy ze zgromadzeniem większej grupy studentów na swoich zajęciach. Zmieniło się to dopiero w Berlinie, gdzie było modne uczęszczać na jego zajęcia (zob. W. Kaufmann, *Hegel. A reinterpretation*, s. 227–228; T. Pinkard, *Hegel. A Biography*, s. 456, a zwłaszcza 611–613). Spośród wykładów (zarówno wygłaszanych, jak i pośmiertnie opublikowanych) szczególną poczytnością cieszyły się te o filozofii historii (zob. W. Kaufmann, *Hegel. A reinterpretation*, s. 222; T. Pinkard, *Hegel. A Biography*, s. 489). Teksty notatek z zajęć Hegla pod koniec jego życia funkcjonowały jako lektura w obiegu towarzyskim (T. Pinkard, *Hegel. A Biography*, s. 616). Po śmierci filozofa uczniowie zabrali je, a następnie opublikowali. Niestety zrobili to, łącząc fragmenty wykładów z różnych lat. Wytworzyli w efekcie ciągi myśli, których filozof ze Stuttgartu nigdy nie wypowiedział. Wykłady opublikowane przez uczniów były sporządzane nie jako wydania krytyczne, lecz miały być przystępną lekturą dla osób chcących się zapoznać z poglądami „mistrza”. I taką rolę spełniały przez ponad pół wieku, także wtedy, gdy popularność filozofii Hegla znacznie spadła. Dopiero działania zapoczątkowane przez Georga Lassona i Johanna Hoffmeistera w XX wieku (edycje krytyczne) umożliwiły dotarcie do wykładów oczyszczonych znacznie z ingerencji uczniów (zob. W. Kaufmann, *Hegel. A reinterpretation*, s. 222–223, 225–226) – zwłaszcza, że niektóre z nich zachowały się w rękopisach (w całości lub fragmentarycznie) – a także do notatek z innych wykładów Hegla.

⁷⁰ Zob. też uwagi R. Hayma w *Hegel und seine Zeit*, „Vierzehnte Vorlesung. Die Encyklopädie“, s. 340.

⁷¹ Zob. też uwagi K. Fischera w: *Geschichte der neuern Philosophie*, Bd. 8: *Hegels Leben, Werke und Lehre*, Tl. 1, Heidelberg 1901, „Erstes Buch: Hegels Leben und Werke, Neuntes Capitel: Hegel als Professor der Philosophie in Heidelberg (1816–1818.)“, IV: *Philosophische Einwirkungen. Die Anfänge der Schule*, 4: *Cousin*, s. 119–122. W 1817 roku Victor Cousin, wówczas młody wykładowca École Normale Supérieure, wyjechał do Niemiec, by poznać F. W. J. Schellinga. Pomimo prób, nie udało mu się tego dokonać. Zawarł natomiast znajomość z Heglem, którego wówczas uważał za jednego z adherentów Schellinga. Zażyłość między nimi, mimo bariery językowej i różnicy wieku, przetrwała lata i tylko wzmocniła się po tym, gdy Hegel w 1824 roku podjął starania o uwolnienie Cousina z pruskiego aresztu (Zob. *Hegel in Berichten seiner Zeitgenossen*, hrsg. von Günther Nicolin, (Philosophische Bibliothek 245) Hamburg 1970, s. 278; T. Pinkard, *Hegel. A Biography*, s. 381, 524–527).

⁷² Zob. też uwagi K. Fischera w: *Geschichte der neuern Philosophie*, Bd. 8: *Hegels Leben, Werke und Lehre*, Tl. 1, Heidelberg 1901, „Erstes Buch: Hegels Leben und Werke, Neuntes Capitel: Hegel als Professor der Philosophie in Heidelberg (1816–1818.)”, IV: Philosophische Einwirkungen. Die Anfänge der Schule, 2: Hinrichs”, s. 117–118.

⁷³ Zob. też uwagi K. Fischera w: *Geschichte der neuern Philosophie*, Bd. 8: *Hegels Leben, Werke und Lehre*, Tl. 1, Heidelberg 1901, „Erstes Buch: Hegels Leben und Werke, Neuntes Capitel: Hegel als Professor der Philosophie in Heidelberg (1816–1818.)”, IV: Philosophische Einwirkungen. Die Anfänge der Schule, 5: Daub”, s. 123.

⁷⁴ Hegel objął Katedrę Filozofii w Berlinie w 1818 roku. W związku z przyjęciem obowiązków profesora wygłosił na uniwersytecie wykład inauguracyjny. Tekst nie został opublikowany za życia autora. Wykład został po raz pierwszy ogłoszony drukiem w 1840 roku przez Leopolda von Henninga, profesora filozofii w Berlinie, niedgdyś asystenta Hegla (zob. *Hegel's Anrede an seine Zuhörer bei Eröffnung seiner Vorlesungen in Berlin, am 22. October 1818*, w: *Georg Wilhelm Friedrich Hegel's Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse*, Tl. 1: Die Logik, hrsg. von Leopold von Henning, (*Georg Wilhelm Friedrich Hegel's Werke*, Bd. 6, Berlin 1840, s. XXXV–XL). Tekst zachował się także w spuściźnie Hegla (zob. E. Ziesche, *Der handschriftliche Nachlaß*, Tl. 1, s. 54–55).

⁷⁵ Jedną z ważnych form ekspresji nacjonalizmu niemieckiego w okresie pierwszej połowy XIX wieku było dążenie do tworzenia ogólnoniemieckiej sieci organizacji studenckich. Pierwsza powstała 12 czerwca 1815 roku w Jenie. Inne, wzorowane na niej, założono wkrótce po niej. Ruch ten, zwany Burschenschaft (od niem. określenia Bursch – student), zwoływał zjazdy, z których pierwszy, najważniejszy odbył się 18–19 października 1817 roku na zamku Wartburg. Rok później utworzono organizację zrzeszającą te stowarzyszenia (*Allgemeine Deutsche Burschenschaft*) (zob. szerzej o tym traktują T. Nipperdey, *Deutsche Geschichte. 1800–1866: Bürgerwelt und starker Staat*, München 1983, s. 279–280 oraz J. J. Sheehan, *German history. 1770–1866* (The Oxford History of Modern Europe), Oxford 1989, s. 405–406).

⁷⁶ W dniach od 30 września do 21 listopada 1818 roku odbył się w Akwizgranie kongres państw Świętego Przymierza. Na owym zjeździe strona rosyjska zaprezentowała memoriał tajnego radcy Aleksandra Sturdzy. Tekst proponował znaczne ograniczenia dotyczące swobody akademickiej i wolności prasy. Ten kierunek działań wspierany był przez przedstawiciela Austrii – Metternicha. (zob. De S., *Mémoire sur l'état actuel de l'Allemagne*, Paris 1818, s. 44–46, 50–54, 63–64. Zob. też T. Nipperdey, *Deutsche Geschichte. 1800–1866: Bürgerwelt und starker Staat*, München 1983, s. 281; J. J. Sheehan, *German history. 1770–1866* (The Oxford History of Modern Europe), Oxford 1989, s. 422–423).

⁷⁷ Zabójstwo dramaturga Augusta von Kotzebue przez studenta Karla Ludwiga Sanda (23 III 1819 r.) zaogniło nastroje polityczne w Niemczech. Metternich próbował wykorzystać sytuację na korzyść Austrii i Świętego Przymierza oraz wyrzucić presję na państwa niemieckie, by ograniczyły działania ruchów reformatorskich. Już na spotkaniu w Cieplicach (Teplice, Teplitz) 1 VIII 1819 r. udało się austriackiemu ministrowi skłonić do współpracy króla pruskiego Fryderyka Wilhelma III, obawiającego się eskalacji radykalizmu studenckiego. Na zwołanym do Karlowych Warów (Karlsbadu) drugim z kolei kongresie państw Świętego Przymierza (6–31 VIII 1819 r.) uzgodniono wspólne wystąpienie przeciwko radykałom w postaci tzw. postanowień karlsbadzkich. Postulowały one wprowadzenie regulacji dotyczących wykładowców uniwersyteckich, którzy rozpowszechniają szkodliwe idee, jak także ściślejszej cenzury i współpracy państw związkowych przeciwko propagandzie rewolucyjnej (zob. T. Nipperdey, *Deutsche Geschichte. 1800–1866: Bürgerwelt und starker Staat*, s. 281–283; J. J. Sheehan, *German history. 1770–1866*, s. 407–408, 423).

⁷⁸ Klemens Lothar Wenzel von Metternich–Winneburg–Beilstein (1773–1859) był od 1809 roku austriackim ministrem spraw zagranicznych. Od 1821 roku pełnił funkcję kanclerza. Był przeciwnikiem ruchów liberalnych.

⁷⁹ Zestawienie wykładów berlińskich Hegla podaje K. Fischer, *Geschichte der neuern Philosophie*, Bd. 8: *Hegels Leben, Werke und Lehre*, Tl. 1, Heidelberg 1901, „Erstes Buch: Hegels Leben und Werke, Elfte Capitel: Hegels Wirksamkeit in Berlin, I: Akademische und litterarische Wirksamkeit, 4: Der Gang der Vorlesungen und die Einführung neuer“, s. 145–147, przypis 2.

⁸⁰ Zob. G. W. F. Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts* (= *Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse. Zum Gebrauch für seine Vorlesungen*), Berlin 1821. *Grundlinien der Philosophie des Rechts* było to dzieło, które Hegel opublikował, gdy wykładał na uniwersytecie w Berlinie. Choć na stronie tytułowej podany jest 1821, w rzeczywistości pracę wydano jesienią 1820 roku (zob. L. Siep, *Vernunftrecht und Rechtsgeschichte. Kontext und Konzept der „Grundlinien“ im Blick auf die „Vorrede“*, w: G. W. F. Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, hrsg. von L. Siep, 3., bearb. Aufl. (Klassiker Auslegen 9), Berlin 2014, s. 5–30, zwłaszcza s. 5, przyp. 1). Była gotowa już na przełomie 1819 i 1820 roku, lecz zdecydowano się wstrzymać publikację ze względu na napiętą sytuację związaną z zabójstwem Augusta von Kotzebuego (zob. T. M. Knox, *Hegel and Prussianism*, „*Philosophy*”, no 15 (1940), a także no 57, s. 51–63, zwłaszcza s. 51–53). Praca powstawała w Berlinie niemal zaraz od momentu przyjazdu filozofa do tego miasta, ale wstępne rozważania na ten temat Hegel prowadził już w Heidelbergu (zob. T. Pinkard, *Hegel. A Biography*, s. 470). Impulsem do jej napisania były debaty nad ustrojem niemieckim, które toczyły się w kraju po wyparciu z niego wojsk francuskich (zob. ibidem, s. 470). Oprócz tego miało być to wprowadzenie dla studentów uczestniczących w wykładach Hegla dotyczących tej tematyki. O związku tego tekstu z dydaktyką świadczy zwłaszcza jego drugi, alternatywny tytuł: „*Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse. Zum Gebrauch für seine Vorlesungen*”. Główna część tego tytułu jest jednobrzmiąca z tytułami wykładów, które Hegel prowadził dla studentów w Heidelbergu i Berlinie. Jednocześnie Hegel traktował tekst jako rozwinięcie tych partii *Encyklopedii*, które dotyczyły tego zagadnienia (zob. s. III; por. T. Pinkard, *Hegel. A Biography*, s. 375, 469).

⁸¹ Zob. G. W. F. Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, „*Vorrede*”, s. III–XXIV.

⁸² Zob. K. Rosenkranz, *Georg Wilhelm Friedrich Hegel's Leben*, „*Drittes Buch. Die Rechtsphilosophie und die Demagogie*”, s. 336–338.

⁸³ Zob. G. W. F. Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, „*Vorrede*”, s. XIV–XV. Zob. też G. W. F. Hegel, *Zasady filozofii prawa*, przeł. A. Landman, (Biblioteka Kłasyków Filozofii) Warszawa 1969, „*Przedmowa*”, s. 12–13.

⁸⁴ Prawidłowo: „*Hallesche [Allgemeine] Litteraturzeitung*” (zob. uwagi wyżej na temat tego czasopisma).

⁸⁵ Anonimowa recenzja ((Anonim), (Recenzja): *Georg Wilhelm Friedrich Hegel, Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse*, 1821, „*Allgemeine Literatur-Zeitung*”, Februar 1822 [Nr.] 39, coll. 305–312; [Nr.] 40, coll. 313–317) ukazała się w lutym 1822 r. w wydawanej w Halle „*Allgemeine Literatur-Zeitung*”. Twardowski podał nazwę czasopisma za Rosenkranzem (tam, bez cudzysłowu określona jako *Hallesche Allgemeine Literaturzeitung*) (zob. K. Rosenkranz, *Georg Wilhelm Friedrich Hegel's Leben*, s. 336). W 1844, gdy Rosenkranz pisał swoją pracę, takie określenie „*Hallesche*” było nadal używane, gdyż w ten sposób wcześniej odróżniano to czasopismo (wydawane początkowo w Jenie do 1803 roku) od innego, noszącego tytuł „*Jenaische Allgemeine Literatur-Zeitung*”, publikowanego w Jenie od początku 1804 roku.

⁸⁶ Por. G. W. F. Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, „*Vorrede*”, s. XV. Zob. też G. W. F. Hegel, *Zasady filozofii prawa*, „*Przedmowa*”, s. 13.

⁸⁷ Zob. *List Hegla do Altensteina z 10 października 1820 roku*, w: *Briefe von und an Hegel*, hrsg. von J. Hoffmeister, Bd. 3: 1823–1831 (G. W. F. Hegel, *Sämtliche Werke* 29; *Philosophische Bibliothek* 237), Hamburg 1954, s. 237–238. Zob. też rozważania K. Rosenkranza w *Georg Wilhelm Friedrich Hegel's Leben*, „*Drittes Buch. Die Rechtsphilosophie und die Demagogie*”, s. 330–339.